

קדמוניות הקראים

משה גיל

א. בית ענן בכבל

הדעה המקובלת על חוקרי הקראות היא שכת זו צמחה מתוך כת ה'ענניים' שמייסדה היה ענן בן דויד, מצאצאי משפחת ראשי הגולה. מקורות הקראים תולים את מוצאם הקדום בפילוג שמתאר המקרא, שחל בימי ירבעם; לטענתם, הולידו יריביו הקדומים, במשך הדורות, את הצדוקים, ואת ההשקפות של הצדוקים השלים וגיבש מחדש ענן. ניכר בעליל שהשקפה זו היא דמיונית לחלוטין, ונועדה בעיקר להעניק לקראות דיוקן בעל ותק עצום, בעיני הסביבה שבה התחילו הקראים לפעול.

השקפה חדשה על מוצא הקראות נעשתה אפשרית היום, במידה רבה בזכות כתיב גניזת קאהיר, אבל גם בזכות קריאה מעמיקה יותר במקורות אחרים מימי הביניים, למיניהם. לפנינו בעיקר מקורות קראיים, רבניים, ערביים; כדי להגיע להשקפה

* בהרצאתי בכינוס סקרתי את כלל המידע שהגניזה העמידה לרשותנו בתחום ההיסטוריה של יהודי כבל; מפני רוחב הידיעה וקוצר הזמן היו הדברים בבחינת רפרוף והצצה מקוטעת. באופן שיטתי ומעמיק השתדלתי להציג את המידע בספרי 'במלכות ישמעאל בתקופת הגאונים', בכרך הראשון, ש-510 מתוך 722 עמודיו מוקדשים להיסטוריה של יהודי כבל ופרס (לרשימת הקיצורים הביבליוגרפיים ראה בסוף המאמר). נראה לי שנושא המאמר הזה, נושא שעליו דיברתי גם בהרצאתי, והוא תחילת הקראות ויחסה עם בית ענן, שהיה ענף מבית ראשי הגולה, דרש עיבוד מחדש. סוגיה זו יש להבינה על רקע תולדותיו והיחסין של בית ראשי הגולה, אבל גם על הרקע של נושאים נוספים ובעיקר על רקע תולדות הכיתות, ותולדות הנהגת היהודים בארץ-ישראל. מפיון שבענייני ארץ-ישראל דנתי בספר נפרד, נמצאה סוגיית הקראות מחולקת לשני חלקים, ארץ-ישראל וכבל, והקשר בין הדברים הוא מקוטע ולא ברור. לכן אני מייחד לנושא זה דיון מיוחד, שייקח בחשבון את כל הצדדים וההתפתחויות. ניסחתי את הדברים ניסוח חדש, גם שינתי והוספתי פה ושם, והשתדלתי להציג תמונה אחידה ומובהקת של פרק היסטורי חשוב זה, שבו מקופלות תולדותיה של הכת הקדומה הזאת, שמקום חשוב לה בהיסטוריה של עם ישראל, משחר ימי הביניים ועד ימינו. אני מודה לעורך, פרופ' מ"ע פרידמן ולד"ר י' ארדר על הערותיהם החשובות. האחריות כולה עליי.

כוללת ומגובשת יהיה עלינו לבדוק כמה וכמה נושאים השייכים להיסטוריה הקדומה של הכת: (א) בית ראשי הגולה בתקופה המוסלמית הקדומה, ומקומם של ענן וצאצאיו בתוכו; (ב) צאצאי ענן במסגרת היהדות הרבנית ומעמדם בישיבות בבל וארץ-ישראל; (ג) היחס בין הכיתות שקדמו לקראות ובין הקראות; (ד) היחס בין ענניים ובין קראים; האם היו כת אחת, או שתיים שהתמזגו? (ה) השפעתם של כתבי מדבר יהודה על הקראים; (ו) הלכות ארץ-ישראל והלכות בבל והשפעתן על הקראות; (ז) האישים שעיצבו את השקפות הקראים בראשית דרכם: בנימין הנהאונדי; דניאל אלקומסי.

המקורות העוסקים, לכאורה, בראשית הקראות מבליטים את דמותו של ענן בן דויד, הנחשב מייסד הקראות. לראשונה הוא נזכר בדברי נטרונאי בן הילאי, גאון סורא (זמנו המשוער 853–861), הכלולים בסדר עמרם גאון בן ששנא; סדר תפילות זה נערך זמן-מה אחרי ימיו של נטרונאי גאון; דבריו של נטרונאי מכוונים נגד ה'מינים' המסרבים לומר את הנוסח המקובל בסדר פסח (מתחילה עובדי עבודה זרה היו אבותינו וכו'). הם 'מלעיגין ובוזין דברי חכמים', והם 'תלמידי ענן ירקב שמו אבי אביו של דניאל'. שעיקר חטאו ש'תקן תלמוד של רשע ושל עול לעצמו', וחיבר ספר מצוות, שאותו ראה 'אלעזר אלוף (בן שמואל) דמן אספמיה', והוא 'ספר תועבות', 'כמה תחבולות יש בו'. במקום אחר, בתשובה שכתב, מתכוון נטרונאי כנראה, לאותם המינים, שאינם אוכלים חמין בשבת בדרך ההטמנה.¹ מגרסאות אחדות של איגרת רב שרירא גאון אנחנו למדים שבעיית ענן שייכת לימי רב יהודאי גאון בן נחמן (757–761): אז 'נפק ענן'; כלומר, הדבר מתרחש כעשר שנים אחרי המהפכה העבאסית, וסמוך לייסודה של העיר בגדאד.² הראב"ד, שכתב באמצע המאה השתים-עשרה, שלא היו לו, בדרך כלל, מקורות עצמאיים לגבי המאה השמינית, ידע להוסיף שענן היה מבית ראש הגולה וכי פרישתו באה מפני שנדחה מראשות הגולה.³ גם קרקסאני קובע את זמנו של ענן בימי הח'ליפה אלמנצור.⁴ תולדות ראשי הגולה בתקופה שמן הכיבוש המוסלמי ואילך מתחילות בבוסתנאי,

1 אלעזר אלוף בן שמואל, איש אליסאנו (היא Lucena) שבספרד. נראה שעיקר הקשר שלו היה עם ישיבת סורא. הוא בא מקהילה יהודית גדולה ופעילה, מרכז לתלמידי חכמים. נטרונאי גאון מציין שבבואו הביא עמו אלעזר כספים לישיבה, והדבר הקל את מצבה הכספי של סורא. נראה ששהייתו בבבל נמשכה זמן ניכר, בוודאי משנות החמישים המאוחרות, בערך 857, עד שנות השבעים, כי הוא נפגש גם עם אנשי פומבדיתא, יהודה גאון (סבו של שרירא גאון מצד האב) בן שמואל ועם מישויה אלוף (סבו של שרירא גאון מצד האם). ראה על אלעזר אלוף סקירה ממצה ומראי מקום אצל פוזנסקי, עניינים, עמ' 88–89. ראה: סדר עמרם גאון, ב, עמ' 206–207; תשובת נטרונאי גאון: שערי תשובה, סימן לד.

2 אגש"ג, עמ' 107.

3 סה"ק, עמ' 37–38.

4 קרקסאני, עמ' 2, 14.

שעליו כתבתי בהרחבה במקום אחר. היו לבוסתנאי שני בנים (מאשתו היהודייה; צאצאי אשתו הפרסייה הם עניין נפרד). ראשי הגולה בתקופת הגאונים מושכים את ייחוסם משני הבנים האלה, בר אדאי וחסדאי. בית ענן התייחסו על חסדאי, סבו של ענן.⁵ עד ימינו השתמרו כמה וכמה רשימות יוחסין של ראשי גולה, ויש ביניהן רשימות שהן דומות זו לזו וגם רשימות שבהן הפרטים שונים. יש לזכור שהרשימות ביקשו לשחזר את שרשרת אבותיו של ראש גולה או של 'נשיא' שהיה האחרון ברשימה, ובזמנו נכתבה הרשימה. גרסאות היוחסין של 'נשיאי' הקראים — בחלק השייך לתקופה המתחילה בכיבוש המוסלמי של בבל, הן: (א) בוסתנאי-חסדאי — דויד — ענן (הוא ענן שלו מייחסים את ייסוד הקראות) — שאול — יאשיהו — צמח; (ב) רשימה שנשתמרה אצל בירוני. מחבר ערכי בן המאה האחת-עשרה, המכילה את היוחסין של ענן 'השני': בוסתנאי — חסדאי — דויד — ענן — שאול — דניאל — ענן; (ג) רשימה ובה היוחסין של 'נשיאי' קראים: בוסתנאי — חסדאי — דויד — ענן — שאול — יאשיהו — יהושפט. בשלב זה נרשום לפנינו את ההזדהות בין שלוש הרשימות בחלק הנוגע למוצאו של ענן ורשימת צאצאיו, חוץ ממה שאנחנו מוצאים אחרי שאול בן ענן: ברשימה א: יאשיהו — צמח; ברשימה ב: דניאל — ענן 'השני'; ברשימה ג: יאשיהו — יהושפט; מצאנו אפוא שני אחים בני שאול: דניאל ויאשיהו; את בן דניאל, ענן 'השני'; ואת שני בני יאשיהו, הם צמח ויהושפט דודניו של ענן 'השני' (ראה את הטבלה להלן, עמ' 89). עיון נוסף ברשימות הנשיאים שריכזתי, הנזכרות כאן לעיל, יראה לנו שבחלק מהן אנחנו מוצאים, במקום דויד נכד בוסתנאי ואבי ענן 'הראשון', צאצאים אחרים של חסדאי (או של בר אדאי) בן בוסתנאי. במקום דויד: שלמה (בארבע רשימות), או יצחק (ברשימה אחת). אם כן ניכר שההתפלגות בין הענף של ענן ובין הענף האחר מתחילה משני נכדים של בוסתנאי: דויד, כנגד שלמה (או יצחק). הדמויות העיקריות ברשימות שאינן יוחסין של 'נשיאי' הקראים (ענן 'הראשון' וצאצאיו), אלא של הרבניים, הן דויד בן זכאי, שהיה ראש גולה בחצי הראשון של המאה העשירית, בן זמנו של סעדיה גאון; ואחיו של דויד בן זכאי, יאשיהו. ועניין זה שייך לפרשת המחלוקת שהיו בימי סעדיה גאון.⁶

ראינו לעיל שמה שידועים נטרונאי גאון ושרירא גאון לומר על ענן 'הראשון' הוא שהיה שייך ל'מינים' שכפרו במשנה ובתלמוד, וכמוהו נכדו, דניאל; ונזכר 'ספר מצוות' שכתב ענן; וכי זמנו היה בימי יהודאי גאון, כלומר, קצת אחרי אמצע המאה

5 ענייני בוסתנאי: גיל, במלכ' ישמ', א, עמ' 58-80.

6 ארבע מתוך עשר רשימות יוחסין שברשותנו מוצאן מן הגניזה. 'נשיאים' הוא בתקופה הנדונה כינוי כולל לצאצאים של בית ראשי הגולה, אף אם לא כיהנו בתורת ראשי גולה. רשימות היוחסין הנוגעות לענייננו: TS 12.138 (צמח); בירוני, עמ' 58-59 (ענן 'השני'); פינסקר, ל"ק, ב, עמ' 53 (נשיאי קראים); ראה את רשימות היוחסין של ראשי הגולה שריכזתי: גיל, במלכ' ישמ', א, עמ' 95.

השמינית.⁷ מידע נוסף על ענן אנחנו מוצאים אצל המתבר הקראי קַרְקְסַאני, המאשר שאמנם היה ענן בן זמנו של הח'ליפה אלמַנְצור (754–775);⁸ ואצל מחבר קראי, בעל החיבור 'חלוקת הקראים והרבנים', והוא אליה בן אברהם, שכתב בחצי הראשון של המאה השתים-עשרה; אליה בן אברהם שואב את ידיעותיו על ענן דווקא מאחד הרבניים, שאת שמו אינו מזכיר. אליה בן אברהם לא נמנע מלהביא, מאותו מקור רבני, דברים שמהם משתמע שהמחלוקת בין ענן ובין הממסד הרבני לא באה מהבדלי השקפות, וכי תחילתה כגורם אישי: ענן נדחה מראשות הגולה מפני אחיו הצעיר ממנו, חנניה. אמנם היו לענן דעות סטות מן המקובל בהלכה, והן שגרמו לדחייתו; דעות אלו ייחס אותו רבני לצדוק ולביתוס. לדברי אליה בן אברהם, סיעתו של ענן הכירה בו בתורת ראש גולה. אז כלא אותו השלטון ועמדו להוציאו להורג; ואולם מוסלם שהיה כלוא עמו, על סטייתו מן האסלאם, יעץ לו שיכריז על תנועתו שהיא דת נפרדת ואז לא ייחשב מורד בדיני הממלכה. אחרי שעשה כן ואף נעזר בטענה שחשבון הלוח שלו דומה לשל המוסלמים (ראשי החדשים על-פי ראיית הירח) וגם נסתייע בשוחד רב, ניצל ענן ממוות. קטע מחיבור קראי אלמוני אף יודע להוסיף את שמו של אותו מוסלם שיעץ מה שיעץ לענן: אבו חַנִּיפָה, אלנַמְאן בן ת'אבַת, איש ההלכה המוסלמי המפורסם, מייסדו של זרם הלכה שנקרא על שמו. ואמנם יש עיקר אחד בתורתו, חשיבותו של 'הראי', הַהִיקֶש על-פי השכל הישר, הנמנה גם עם עיקרי הקראות.⁹

הסתייגות גמורה מן המקורות על ענן 'הראשון' הביע נְמוֹי; לדבריו: קשה לראות מקרה בעובדה שלא נטרונאי גאון ולא קַרְקְסַאני אינם מזכירים שענן היה ראש גולה או אף מבית ראשי הגולה; הדברים עליו ב'חלוקת' אינם מאת סעדיה גאון כדעת חוקרים אחדים, אלא מאת מישהו שהיה בן זמנו של כותב החיבור, אליה בן אברהם הנזכר, כלומר, איש המאה השתים-עשרה. הסיפורים על מאסרו של ענן, על אחיו חנניה וכדומה אינם אלא המצאה ואין בהם שום היגיון. הסתייגותיו של נְמוֹי תמצאנה חיוק בדברים שיבואו להלן, חוץ מעניין שייכותו של ענן לבית ראשי

7 ראה: פוזנסקי, ענן, א, עמ' 176 ואילך, ושם מעמ' 191 ואילך נספח ובו המקורות הרבניים על ענן; נטרונאי גאון, סעדיה גאון, דונש בן לבראט, שרירא גאון, שמואל גאון בן חפני ועוד.

8 קרקסאני, עמ' 2, 14.

9 ראה את 'חלוקת' אצל פינסקר, ל"ק, ב, עמ' 103. פינסקר, הרכבי, וגם צוקר היו סבורים שהרבני שממנו מביא בעל 'חלוקת' היה סעדיה גאון; ראה: הרכבי אצל גרץ (שפ"ז), ג, עמ' 186–187; פינסקר, שם; צוקר, תרגום רס"ג, עמ' 147; וראה: פוזנסקי, נגד הקראים, עמ' 242; וראה לעניין אבו חניפה: הרכבי, ענן, עמ' 109 ואילך; גולדציהר, טאהרים, עמ' 3 ואילך; הנ"ל, מחקרים, ב, עמ' 76 ואילך. וראה את הקטע האלמוני: כ"י Firkovitch II, מס' 3799, דף 2, אצל מאן, טקסטים, ב, עמ' 108. ראש הגולה שקרא לו חנניה, שאותו העדיפו מענן, נראה שהוא חנינאי (חנניה = חנינאי) אבי נטרונאי, הוא נטרונאי שאותו הדיח מראשות הגולה גאון פומבדיחא, מלכא בן אחא (771–773); ראה: אגש"ג, עמ' 104, והשווה גיל, במלכ' ישמ', א, עמ' 99, 113–114.

הגולה, שמתאמתת לא רק מרשימות ראשי הגולה, אלא גם ממה שייאמר להלן על נכדו, דניאל.

מקור יחיד שבו רואה נְמוֹי עדות של ממש על ענן הוא ספר המצוות המיוחס לו; מספר זה, אומר נְמוֹי, אפשר ללמוד אך זאת, שענן דרש סגפנות והינזרות קיצונית, ואין בהשקפותיו שום עוקץ הפונה נגד הרבניים; אף על-פי-כן הוא סבור שאין דברי ענן לגמרי על-פי דרכם של חכמי הישיבות ולסברתו אפשר שמפני זה אימצו אותו הקראים הקדמונים אל חיקם והפכו אותו 'אבי אמונתם'.¹⁰

סקירה קדומה ראשונה על השקפות ענן אנחנו מוצאים אצל קְרָקְסָאני: (1) התיר משא קל בשבת, ויש אומרים שהייתה כוונתו שמותר לשאתו בתוך הבית פנימה (בלבד); (2) התיר להתפלל רק במקום מגודר, חצר (כלומר בית); (3) אפיית מצות — משעורים בלבד, ואם הן מחיטים כאילו אכל חמץ; (4) המילה חייבת להיעשות במספריים, ויש להשתמש בשתי סחבות מבד פשתים, אחת גדולה ואחת קטנה, ובשמן אגוזים, ואם לא נהגו כך התינוק ערל; (5) גברים מבוגרים (כלומר גרים) חייבים להימול ב"א בחודש, ואילו האישה מתגיירת בח' בחודש; (6) בכ"ד בשבט יש לבקש את האביב, ואם נחוץ מעברים את שבט, לא את אדר; (7) 'ואשה אל אחותה' (ויקרא יח, יח) פירש: אישה ובת אחותה; (8) 'וכי ירק הזב בטהור' (ויקרא טו, ח) פירש שאינו כולל נשים, שאינן מיטמאות מזה; (9) חייב צום שבעים יום, מ"ג בניסן עד כ"ג בסיוון, וגם בכל ז' בחודש, וגם בשני ימי המגילה; (10) אסר את ההזדווגות ביום, או שידווגו יותר מפעם אחת ביממה, או עם אישה שמלאו ג' חודשים להריונה; (11) שבת דוחה פסח לט"ז בניסן, וכיוצא בזה סוכות; (12) ביטל טומאה העוברת במים או מכלי לכלי ואת טומאת המת ואת טומאת הקרי ועוד ענייני טומאה. ועוד אמרו עליו שהאמין בגלגול נשמות ואף כתב על זה ספר, וקְרָקְסָאני מעיד שפגש מחסידיו שאמנם החזיקו בדעה זו.

הרכבי ההדיר את שרידי ספר המצוות של ענן שנמצאו בגניזות קאהיר, יחד עם מובאות ממנו שמצא אצל הסופרים הקראים הקדומים: ישועה בן יהודה, ישר בן חסד התְסֵטְרִי, שלמה הנשיא (בן חזקיהו?) ואחרים. כלולים שם: (1) דיני מאכלות אסורים; (2) דיני כלאיים ושעטנז; (3) דיני פרישות מנוכרים ורשעים; (4) דיני ציצית; (5) דיני שמיטה; (6) דיני כיבוד התורה והמצווה; (7) דיני חייבי מיתות; (8) דיני מומים; (9) דין פגיעה באישה הרה; (10) דיני שופטים; (11) דיני קריאת התורה; (12) דיני ברכות התורה, ברכת המזון וברכות המצוות; (13) דיני ביאת אוהל מועד ובית הכנסת; (14) דיני תלמוד תורה; (15) דיני טהרת הגוף; (16) דיני ארבעה שצריכים להודות; (17) דיני קריאת הפרשיות; (18) דיני טומאה וטהרה; (19) דיני שבת ומועדים; (20) דיני מילה; (21) דיני נשים ועריות; קטעים נוספים מספר המצוות פֶרְסֵמו: סוקולוב (קטע השייך לדיני העריות);

10 ראה: נמוי, ענן, עמ' 239 ואילך. ניסה לבטל את דבריו: ברוך, היסטוריה, ה, עמ' 388.

פוזננסקי (מתוך קטעי פירוש לספר שכתב, בערבית-יהודית, לפי השערתו של פוזננסקי, ישועה בן יהודה; וגם קטע שמצא אצל משה בְּשִׁינְיִי; וידיעות על הספר וכן על חיבור אחר של ענן, ה'פך'לכה' [=הסיכום] שהיה, כנראה, מין קיצור של ספר המצוות והכיל גם את שאר השקפותיו); פוזננסקי הטעים את הקרבה של הספר לדברי הרבניים; לדבריו, בדרך כלל, לא התרחק ענן מן התלמוד; אמנם יש אצלו הקלות, כגון בעניין בשר בחלב, אך כנגד זה גם חומרות יתרות, כגון בדיני שבת, איסור הבשר, והאבל על ציון. עוד קטעים הדפיסו שכטר וי"נ אפשטיין. יש לשים לב שבהשוואה בין דברי קַרְקְסַאני על ספר המצוות ובין מה שנדפס ממנו, אנחנו מוצאים שבולטים דיני המילה, וענייני הגרים, סוגיה שבוודאי הייתה חשובה באותו זמן, והלוא מדובר בנוצרים, שכן אין להעלות על הדעת בתקופה היא גיור של מוסלמים; שני עניינים אלו בולטים, משום שהם משותפים לדברי קַרְקְסַאני ולשרידי הספר עצמו, ועוד אביא להלן דברים בזה. דעה יוצאת דופן של ענן היא תביעת המעשר מן המתכות, מפני שמפיקים אותן מן האדמה.

קַרְקְסַאני, בעת שהוא מביא את עיקר הפרטים על ענן — שהיה ראש גולה ושזמנו ימי אלמנצור — אומר עליו שהיה הראשון שהסביר את כלל הדינים הנוגעים למצוות, וכי היה בקי בדברי הרבניים, ואיש מן הרבניים לא מצא אצלו דבר שאפשר להשיג עליו. הוא אף מציין שהאיי בן נחשון (גאון סורא, 886–896), עם אביו נחשון, תרגמו את ספרו של ענן (ספר המצוות) מארמית לעברית, ומשתמע מדברי קַרְקְסַאני שעשו זאת כדי לברוק אם יש בו משהו שאיננו בספרי הרבניים; הם נוכחו לדעת שכל מה שענן כתב שם לקוח מדברי הרבניים, חוץ מעניין הבכור ומעניין ההבחנה בין מה שנזרע אצל הישראלי ובין מה שנזרע אצל אומות העולם, ולא ידעו ממי לקח זאת, עד שמצאוהו בפיוטים ('ביחזאנה') של ינאי. אף-על-פי-כן, המעיין היום בשרידי ספר המצוות של ענן, ימצא דברים רבים שהם שונים מן ההלכה המקובלת, והרכבי כבר כתב שמתאמתים בזה דבריו של נטרונאי גאון שענן 'אמר לכל התועים וזונים אחריו: עזבו דברי משנה ותלמוד ואני אעשה לכם תלמוד משלי'. דבר התרגום הנזכר של נחשון גאון זמנו דור אחד אחרי נטרונאי גאון; הייתה זו תקופה של מאבק נגד ההשקפות של ענן ושל דניאל נכדו ושל הקראים, שבתקופה זו, סוף המאה התשיעית, כבר התחילו מתחברים עם בית ענן, כפי שנראה להלן.

ההשקפה שלפיה פרש ענן ('הראשון') מכלל הרבניים אינה עומדת במבחן הביקורת לאור מה שנודע לנו על נכדו, דניאל; וזאת להוסיף על מרבית ההשגות — שראינון לעיל — שכבר העלה נמוי. אנחנו מוצאים את דניאל בתורת אחד משני הגיבורים בפרשה, הנדונה להלן, שהסעירה את תפוצות ישראל בתחילת המאה התשיעית, סביב 820–825, והיא המחלוקת על ראשות הגולה.¹¹

11 ראה: קרקסאני, עמ' 13, 53–54, 59. וראה: הרכבי, השריד; סוקולוב, עמ' 246 ואילך; פוזננסקי, ענן (א), עמ' 171; שכטר, תעודות, ב; אפשטיין, קטעים; וראה גם: הרכבי, אצל גרץ

בתקופה המוסלמית התרחש תהליך של ירידת קרנה של ראשות הגולה בקרב התפוצות. בעניין זה אנחנו מוצאים דברים מפורשים אצל שרירא גאון באיגרתו, וכמאתיים שנה לאחר מכן, גם באחד המכתבים של הגאון שמואל בן עלי. דברי שרירא גאון: 'ובאמצע שני ישמעאלים בימי דוד בן יהודה הנשיא אשתפילו מן שלטנותא דמלכות ולא אזלו רשואתא דפום בדיתא בתריהון, אי לא כד ניתא להון לנשיאים למהוה להון ריגלא בפום בדיתא אתיין להתם וקבעין' (= ... הורדו על-ידי שלטון המלכות, ולא היו ראשי פומבדיתא הולכים אצלם; אלא כאשר היה נוח לנשיאים שתהיה להם 'רגל' בפומבדיתא, היו באים לשם וקובעים). ובפסקה אחרת מזכיר שרירא גאון באיגרתו את 'פלוגתא דדניאל ודוד נשיאים' (כלומר, צאצאי בית ראש הגולה). אותה 'פלוגתא', מחלוקת, מתרחשת בימי גאון פומבדיתא, אברהם בן שרירא (816–828). ואמנם, בשנת 987, הזמן שבו כתב שרירא גאון את איגרתו, מלאו ל'ישמעאלים', כלומר, לשלטון המוסלמי, כ-340 שנה, ואם נחסיר מן המספר הזה את המחצית ('אמצע ימי ישמעאלים'), נגיע לאותה תקופה בקירוב, כלומר, סביב 820–825.¹² במכתב של שמואל בן עלי, ראש ישיבת בגדאד, לקראת סוף המאה השתים-עשרה, אנחנו מוצאים דברים התואמים את מה שכתב כמאתיים שנה לפניו שרירא גאון: 'ופי איאם דויד בן יהודה צרפו מן כדמה אלסלטאן ועאדו אלי אלאקתראן באלחכמים ואלישיבות וכאנו אנמא יקבלהם בעד אן ישתרטו עליהם שראיט אלישיבה אלתי תסמכהם בכטוט ראשי גליות. ואלשהאדה עליהם בעצהא מוגוד ענדנא' (= ובימי דויד בן יהודה סילקו אותם [את ראשי הגולה] מן השירות של הסלטאן [או: של השלטון] ושבו להצטרף אל החכמים והישיבות; אבל היו מתקבלים רק אם קיבלו על עצמם את תנאי הישיבה, כי היא שהייתה סומכת אותם [ונותנת להם] תעודות [מינוין] בתורת ראשי גולה. ומקצת העדות [כלומר הרשימות] עליהם נמצאת אצלנו). דברי שמואל בן עלי נכתבו, ככל הנראה, בסיוון א'תק"ב לשטרות (יוני 1191).¹³

(שפ"ר), ג, עמ' 504–505. לעניין המעשר מן המתכות, ראה גם: שמואל בן חפני, הפירוש, לדברים יד, כב (עמ' 519); וראה את הדיון על ספר המצוות של ענן אצל בן-שמאי, מחלוקת, עמ' 15 ואילך; הנ"ל, ענניים וקראים, עמ' 19 ואילך; על דיני תפילה, קריאה בתורה, מועדים, צומות וכו' על-פי ענן ראה: מאן, תפילות ענן, עמ' 329 ואילך; וראה על השפעות אקמפיליות על ענן: הנ"ל, חיבור פולמוסי, עמ' 136; לעניין התרגום של האיי גאון בן נחשון, השווה: גיל, במלכ' ישמ', א, עמ' 331.

12 אגש"ג, עמ' 93 (לפי 'נוסח צרפת', ראה בשינויי הגרסאות; בגרסאות אחרות של האיגרת נאמר: דויד בן זכאי; אבל ב'נוסח צרפת' [לפי לוין], שהוא הנאמן יותר וזהה, בדרך כלל, לקטעי הגניזה, נאמר: בן יהודה), עמ' 110–111.

13 ראה מכתב שמואל בן עלי אצל אסף, קובץ, ב, עמ' 62–70, וראה דברי אסף, שם, א, עמ' 126–128.

פרטים נוספים וחשובים על אותה 'פלוגתא' מספק לנו, בכרוניקה שלו (שאברה), הפטריארך של ה'יעקוביים', דיוניסיוס מתל מְתָרָא. זאת עדות של בן הזמן, כי דיוניסיוס היה בן זמנם של בעלי המחלוקת, דויד ודניאל. מן הכרוניקה שלו השתמרו רק החלקים שאותם כללו בכרוניקות שלהם מיכאל הסורי (1179 בקירוב) ובר הַבְּרָאוּס (1270 בקירוב); והדברים נשתמרו בנוסח שווה כמעט, אצל שניהם.

בר הַבְּרָאוּס

... ובה בזכנא נפלת פלגותא בינת
יודיא מטל ריש גלותא כד טיבריא אקימו
לאנש דשמה דויד ובבליא לדניאל מן
הרסיס דענניא הנון דלשבתא מחלין
וליום ארבעא בשבא נטרין. וכד מטא
דינהון לקדם מאמון פקד דאן מתכנשין
עסרא גברא מן תודיתא אידא דהי ובעין
דנקימון להון רישא יודיא נהון או
כריסטינא או מגושא לית דמעוך להון.

מיכאל הסורי

... ובה בזכנא נפק פוקדנא מן
מאמון דאן מתכנשין עסרא גברין
מן תודיתא אידא דהי ובעין
דנקימון להון רישא לא נהוא
אנש דמעוך להון בעלתא לם דכד
סגין בן רישא מתמחלין
ומתעשנין עליו ומטל הדא
נחתנן לותה לבוטלא דהנא נמוסא
מטל דעל דחלן כל אתפרס מן עלת
פלגותא דיודיא דמטל ריש גלותא דאקימו
הנון דבטאבריא לאנש דמתקרא דויד
ואילין דבביל לאנש דמתקרא דניאל מן
ארסיס דענניא הנון דלשבתא מחלין ליום
ארבעא בשבא נטרין וכד מטא סקעינהון
לקדם מאמון פקד דכל חד מן גבא נאחוד
רישא למן דצבא.

התרגום

... בזמן ההוא נפלה מחלוקת בין
היהודים בעניין ראש הגולה, כי אנשי
טבריה העמידו אדם ששמו דויד, ואנשי
בבל את דניאל מן הכת של הענניים, אותם
שעושים את השבת חול ושומרים את היום
הרביעי. וכאשר הגיע משפטם לפני
מְאָמוֹן, ציווה שאם מתכנסים עשרה
אנשים, מכל דת שהיא, ומבקשים להעמיד
על עצמם ראש, אם יהודים ואם נוצרים
ואם אמגושים, אין להפריע להם.

... בזמן ההוא יצאה פקודה
מאת מְאָמוֹן שאם מתכנסים עשרה
אנשים, מכל דת שהיא, ומבקשים
להעמיד על עצמם ראש, אל יהיה
שום אדם שיפריע להם בנימוק
לאמור: אם ירכו עלינו ראשים
ניחלש ויתגברו עלינו. משום כך
ירדנו אצלו כדי שיבטל את
החוק הזה. כי (הדבר) התפשט
על כל הדתות בגלל המחלוקת בין
היהודים בעניין ראש הגולה, כי ההם

שבטבריה העמידו אדם שנקרא דויד, ואותם שבבבל העמידו אדם שנקרא דניאל, מן הכת של הענניים, הם שעושים את השבת חול ושומרים את היום הרביעי בשבוע. וכאשר הגיע עניינם לפני מֶאֱמוֹן ציווה שכל אחד מן הצדדים ייקח לו ראש את מי שירצה.

אפשר לראות שאין הבדלים מהותיים בין השניים, ואולם סדר הדברים הוא במהופך. מיכאל הסורי, הקדום יותר, התייחס בִּיתָר כבוד אל הכרוניקה של דיוניסיוס שהייתה, כנראה, לנגד עיניו, ושימר את הפסקה שבה דיוניסיוס, שהיה אז ראש הֶיֶקוֹפִיִּים בח'ליפות העבאסית, מספר שהלך לריאיון אצל הח'ליפה בעניין זה. אין לדעת אם לקח בר הֶקְרָאוֹס את הדברים מן הכרוניקה של דיוניסיוס במישרין או שמא הסתפק בעריכת תמצית על-פי הנוסח של מיכאל הסורי.

הדברים האלה מתייחסים, כפי שראינו, לימי הח'ליפה אלמֶאֱמוֹן (813–833), והוא אותו פרק זמן שאליו מתכוון שרירא גאון באיגרתו, כלומר סביב 820–825. ברור שהייתה זו מחלוקת בין שני יורשים אפשריים של מֶשֶׁרֶת ראש הגולה, ששניהם בני המשפחה המסועפת של 'הנשיאים', כפי שנקראו אז בני משפחותיהם של ראשי הגולה. הדעה המקובלת היא שהניצחון היה לדויד בן יהודה, כי להלן אנחנו קוראים באיגרת שרירא גאון שבאִקְמ"ד לשטרות (832/3), דויד בן יהודה הוא שמינה את מר רב יצחק בר מר הונא (חנניא) גאון בפומבדיתא. אבל ניווכח שסביר יותר שלפחות עד 834 עוד נמשכה המחלוקת, ואפשר ששני האישים ראו עצמם ראשי גולה. אין ספק שדניאל שבאותה פלוגתה היה נכדו של ענן, הוא ענן שמייחסים לו את ייסוד הקראות, כפי שאפשר להיווכח מרשימות היוחסין של ראשי הגולה שהצגתי לעיל. העובדה שדניאל הנזכר אצל נטרונאי גאון בתורת אחד מראשי המינים, דניאל הנזכר מרשימות ראשי הגולה, ודניאל הנזכר אצל דיוניסיוס ואצל שרירא גאון בתורת מי שביקש להיות ראש גולה, הם אותו אדם עצמו, כבר יש בה כדי לקעקע את ההשקפה שאמנם היה סבו, ענן 'הראשון', מייסדה של הקראות; ואין כלל לשער שדברי נטרונאי גאון אמנם מכוונים היו נגד מי שהוא ראה בהם ראשי הקראים, כי הקראות טרם נולדה בזמנו. דבריו משקפים בעיקר איבה כלפי בית ענן, ומי שיעיין בתומר התיעודי הרב שהצטבר סביב המחלוקת בישראל באותה תקופה, ייווכח שיש להתייחס להאשמות ולגידופים שנכתבו בעיצומן, בקורטוב של מלח. מה שאנחנו רואים, הוא רק שענף זה של משפחת ראשי הגולה, בית ענן, מותקף ומושמן בבבל.¹⁴ שמץ מן ההשמצות נגד הענף של ענן חדר גם אל הכרוניקה הנזכרת של

14 ראה: מיכאל הסורי, עמ' 517 (התרגום: ג, עמ' 65); בר הבראוס, הכרוניקה הכנסייתית, א, עמ'

דיוניסיוס, כי הלוא כתוב שם שחסידי ענן ביטלו את השבת ומקדשים את היום הרביעי, ידיעה שאין לה יסוד בשום מקור אחר, אף אם נאמר שענן 'הראשון' וצאצאיו כבר היו קראים. אף על הקראים אין לנו ידיעה מעין זו. לדברי קרקסאני, יודגאן, מנהיג אחת הכיתות שקדמו לקראים, הוא שביטל את השבת, אבל היו לדבריו גם מן הקראים שהסכימו עמו בעניין זה. מדברי קרקסאני משתמע שיודגאן זה היה בן המאה השמינית, כלומר, בן זמנו של ענן בן דויד. בנוגע לקדושת היום הרביעי אנחנו מוצאים אצל בירוני שכת ה'מַעַרְיִיה' (כך צ"ל; ופירושו: כת המערות) היא שקידשה את היום הרביעי, הוא היום שבו נבראו המאורות. לא מעט נכתב על עניין זה במחקרים בני זמננו, הקושרים זאת עם כת קומראן. מיד בהמשך הדברים כותב בירוני על הענניים דברים שהוא מייחס לאבו עיסא אל־רֶאָק בספרו 'אלמקאלאת' ('המאמרים'), שעסק בכיתות למיניהן. אבו עיסא אל־רֶאָק כתב את דבריו בחצי הראשון של המאה התשיעית, ואפשר שהיו דבריו לנגד עיניו של דיוניסיוס מתל מִתְרָא והוא החליף 'מַעַרְיִיה' ב'ענאנייה', אולי בגלל הקרבה בהזכרותיהם אצל אבו עיסא אל־רֶאָק.

גם שְהֶרְסְתָאני מצייין בספרו על הדתות והכיתות שהענניים חולקים על שאר היהודים גם בעניין השבת; אבל הוא אומר שם עליהם עוד כל מיני דברים לא סבירים.

יש לנו עוד נוסח תשובה של נטרונאי גאון, על 'מינין שצוחקים מישראל' וכו', ובהמשך הוא אומר עליהם '... אין משמרין ... מצות שבת'; אבל דניאל אינו נזכר בנוסח הזה.¹⁵

366. (אני מכיר תודה מרובה לפרופ' גדעון גולדנברג, שהציע לי כמה תיקונים חשובים בקריאת הטקסטים הסוריים האלה ובתרגומם.) הדברים מובאים בקשר למרידתו של הבישוף הבגדאדי, לזרוס, שהדיחהו ונידוהו, ואף-על-פי-כן הוא טוען שיש לו זכות לשמור על מעמדו, על-פי החלטתו הנוכרת של הח'ליפה. הפטריארך מבקר אצל הח'ליפה, וזה טוען שההחלטה שלו נולדה מן הבעיות שהתעוררו אצל היהודים; אבל הוא מטעים שלו עצמו אין רצון לכפות על הבריות את מנהיגם; ולעומתו טוען הפטריארך שגישה זו סותרת את ההסכמים שבין המוסלמים ובין הנוצרים, שעל-פיהם אין על הנוצרים לשנות דבר מחוקי אבותיהם. פגישה זו מתקיימת באדר (מארס) 829, וברור שהמחלוקת בין היהודים הייתה כמה שנים לפני כן. אחרי דין ודברים הטיל אלמָאָמון על הקאצ'י אַסְחָאק לחקור בדבר. הקאצ'י אַסְחָאק, הוא אַסְחָאק בן אַבְרָהָם אלמָוָלִי, היה ממונה על השווקים; מת בשנת 235/849; ראה: ד'הבי, עֶבֶר, ב, עמ' 420. מינוי יצחק בן הונא: אגש"ג, עמ' 112.

15 יודגאן: קרקסאני, עמ' 53, 876, וראה שם, עמ' 13; אחרי יודגאן היה ענן, ראש הגולה; שהרסתאני, עמ' 127; וראה: אוה"ג ליבמות, עמ' 113, סימן רסב, נוסח שאלה, ותשובה המיוחסת לרב נטרונאי גאון, על המינים שאינם שומרים מצוות שבת. וראה גם: פוזנסקי, נגד הקראים, עמ' 261-274, ושם כ"י אוקספורד (Bodl. MS Heb. 451), שני דפים, שהוא מייחס לסעדיה גאון. נזכרת שם כת (כנראה אחת מטיעות הקראים) שמערערים על 'לא בדר' לגבי ניסן — ראה שם, עמ' 263; אולי מפני שסבורים היו שראש חודש ניסן והפסח חייבים לחול ביום ד'

מאן סבר שלא ייתכן כי אותו דניאל יהיה ממשפחת ענן, וכי הבבלים, כלומר, אנשי פומבדיתא, תמכו בקרא; כלומר, דניאל נכד ענן ודניאל המתחרה על ראשות הגולה היו לדעתו שני אישים שונים. ואולם מסקנתו אינה עומדת בפני הביקורת, כי הלוא יש לנו ראיות מספיקות – ואת חלקן נראה גם להלן – שענף זה של בית ראשי הגולה הגיע לפרישה מן הרבניים רק בחצי השני של המאה התשיעית. אמנם יתברר לנו בהמשך שלא אנשי בבל הם שתמכו בדניאל, אבל אנשי בבל לא היו כל תפוצות ישראל.¹⁶

אישור מרשים ביותר לדברי המקורות שהיו ידועים עד כה על מחלוקת זו סביב ראשות הגולה יש לנו במכתב מן הגניזה שכתב, ככל הנראה, אחד מאישי פומבדיתא. שם הכותב לא השתמר, ולא זמן המכתב, אבל אפשר לשער שהכותב הוא האיי בן דויד, שנעשה אחר כך גאון פומבדיתא, וכי זמן המכתב 850 בקירוב. המכתב נועד אל אנשי קַירוּאן, ונזכר בו שמו של אחד מהם, יהודה בן שאול. הכותב משתבח במספר הרב של חכמים היושבים ב'דור' (שורה) הראשון של הישיבה, שעה שבסורא אין אף רב מ מספר זה. ולא זו בלבד, הוא מוסיף, אלא שמחציתם של אותם שבסורא הם מתומכי דניאל מבית ענן, מזרע חיסדאי (!) הנשיא (להבדיל מדויד בן יהודה, כך משתמע, שהוא מזרע בר אדאי, בנו האחר, גם כן מן האישה היהודייה של בוסתנאי). משתמע מכאן באופן בולט ביותר שהבבלים, כלומר, אנשי פומבדיתא ורבים מאנשי סורא (אבל לא כולם), תמכו בדויד בן יהודה. הדברים נכתבים, כמובן, אחרי ניצחונו של דויד, ונראה שגאון סורא בזמן הזה הוא שר שלום בן בועז (843–853). שנים אחדות אחרי כן נמצא, כאמור, את נטרונאי בן הילאי (שזמן גאונותו מתחיל, כנראה, בשנת 853) יוצא בחריפות רבה נגד דניאל ומאשים את הנוהגים אחריו במינות נוראה. יש לנו הוכחה מן הגניזה שניצחונו של דויד לא היה עניין של מה בכך, אלא היה מדובר לכאורה בהדחתו של דניאל מראשות הגולה. פליט איש רמלה שעקר לבגדאד וכותב משם, בשנת 1095 בקירוב, אחרי ששהה בבגדאד עשרים שנה, מזכיר את ביקוריו אצל קברי חז"ל וראשי ישיבות הקבורים באלג'נבאר (כנראה פומבדיתא)

(ושמא אף ראש השנה). קדושת יום ד': בירוני, עמ' 284; בראקי, עמ' 53, מביא מסורת שיעית (אבן טאוס ב'מצאבא אלזאאר') ולפיה מי שרוצה ללכת (להתפלל) במסגד אלסֶהֶל (מסגד המיוחס לאַדְרִיס, הוא חנוך, והדבר מצביע על פיוון מאניכאי), מוטב שיעשה זאת בליל רביעי, הוא הזמן הטוב ביותר. (אלסֶהֶל: ראה יאקות, בלדאן, ג, עמ' 205.) וראה על עניין זה גם גיל, אבו עאמר, עמ' 37, הערה 36. וראה: פווננסקי, פילון, עמ' 16 ואילך, ואצלו שם נוסח של קטע מן הגניזה שפָרסם הרכבי בכתב-העת בשפה הרוסית, 'ווסכוֹד' בשנת 1900, ובו מדובר על פלוני '...ל אלמָטרי' שטען שהשבתות צריכות לחול בימי ג' והשבוע יתחיל ביום ד'. ראה מסקנתו של מאן, טקסטים, ב, 129–130. מרקן, דניאל, עמ' 130–136, שלל את עצם העובדה שהיה לענן נכד ושמו דניאל, והמתחרה על כס ראש הגולה היה לדעתו דניאל הנזכר בתשובת נטרונאי גאון, כלומר, היו שני אנשים שונים. ראה את התשובה בסדר עמרם גאון, א, עמ' 20.

'בהר', ומזכיר גם את קברו של דניאל, שהיה לדבריו ראש הגולה בימי אלמָאָמוֹן. אפשר שכל אחת משתי הסיעות הכריזה על אחד מן השניים שהוא ראש גולה, אבל גם ייתכן שהיה, כאמור, מעשה הדחה.¹⁷

מקור נוסף שצריך לשים לב אליו הוא הסיפור של אליה בן אברהם שהבאתי לעיל, עמ' 74, סיפור כליאתו של ענן, והדרך שבה ניצל מן התלייה, על-ידי שהצהיר שהוא מייצג דת חדשה, כפי שיעץ לו החכם המוסלמי שהיה כלוא עמו; דבר זה מתקשר עם מה שמצאנו זה עתה אצל דיוניסיוס, שהח'ליפה אלמָאָמוֹן העניק את הזכות לכל קבוצת אנשים, ואפילו לעשרה אנשים, שהם 'בעין דנקימוֹן להון רישא', כלומר, מבקשים להעמיד על עצמם מנהיג (ועל-ידי זה — כך הלוא צריך להבין, לפרוש מן הדת שלהם ולהקים דת חדשה), לעשות זאת, ללא שום הפרעה. ונראה שהסיפור של אליה בן אברהם שימר גרעין היסטורי, והוא דבר הפקודה של אלמָאָמוֹן שמביא דיוניסיוס, והכוונה המקורית לא יכלה להיות אלא לענן שהיה בימי אלמָאָמוֹן, הוא ענן 'השני', בן דניאל.

פרישה זו של ענן, אשר — כפי שראינו — לא התבססה על מחלוקת מרחיקת לכת וּפְרֵעוֹר על עיקרי היהדות הרבנית כפי שניסחום חכמי התלמוד, ניפחו אותה דיוניסיוס (לעיל, עמ' 87–79) וגם מקורות ערביים עד כדי ראייתם את הענניים כאילו היו כת נפרדת. והלוא ראינו שבתחילת המאה התשיעית עדיין היה נכד ענן, דניאל, אחד הנאבקים על מִשְׁרַת ראש הגולה, ואמנם היה, במשך זמן-מה לפחות, ראש גולה; וגם ראינו שבמחצית המאה התשיעית עדיין רבים הם בקרב אנשי ישיבות בבל, ובעיקר בסורא, חסידיו של בית ענן.

מְסֻעוּדִי, בן זמנו של קְרָקְסָאנִי, בחצי הראשון של המאה העשירית, יודע לספר שהענניים הם מעין 'מְעֻזְזִים' אצל היהודים: אנשי ה'עֵזְרָל' וה'תְּוֹחִיד', כלומר, דוגלים בְּעֻקְרוֹן הצדק האלוהי (כלומר, אלוהים הוא טוב וצודק והַרְשֵׁעַ בא מבני האדם והם האחראים לו ועתידים להיענש בגללו); וגם בְּעֻקְרוֹן האחדות המוחלטת של אלוהים; והם מכירים רק בתנ"ך ('ה'תְּוֹרָא' והנביאים ו'אלְזְבוֹר' [תהילים] שהם עשרים וארבעה ספרים). עוד הוא יודע לספר כי סיעה מן הענניים — והם חסידי ענן שהיה מראשי הגולה בבבל — וכן הקראים, קובעים את הפסח (להבדיל מן הרבניים, כך משתמע) על-פי הבשלת השיבולים, הנקראת בפייהם 'אביב', ויש מהם המסתפקים בהבשלה חלקית. ברור שדברים אלו נכתבו כבר לאחר הצטרפות בית ענן לקראים, וּמְסֻעוּדִי מייחס בעיקרו של דבר לענניים השקפות שהן בעצם של הקראות, לאחר שזו התגבשה.¹⁸

17 המכתב מפומבדיתא, ראה מס' 4, אצל גיל, במלכ' ישמ', ב, עמ' 15, שורות 7–8; מכתב הפליט: מס' 86, שם, עמ' 224.

18 ראה: מסעודי, תנביה, עמ' 112–113, 219.

בִּירוֹנִי, הכותב בשנת 1000 בקירוב, יודע לספר שבקרב הקראים נמצאת סיעה הנקראת ענניים, על שם ענן ראש הגולה, שחי לפני קצת למעלה ממאה שנים. כאן מביא בִּירוֹנִי את היוחסין של ענן: בן דניאל בן שאול בן ענן בן דויד בן חסדאי. אנחנו רואים אפוא שבִּירוֹנִי מייחס את הענניים המצורפים אל הקראים, לא אל ענן 'הראשון', שהלוא זה חי לפני למעלה ממאתיים שנים; אלא אל 'השני', והיוחסין שהוא מביא הוא של ענן 'השני' בן דניאל, לא של ענן בן דויד. ומה שבִּירוֹנִי יודע על השקפות הענניים אינו משהו מהותי, אלא מה שאנחנו מוצאים אצל כלל הקראים, שהם נוהגים בענייני ראשי החודשים כמו המוסלמים (ראיית המולד) והעיבור על-פי 'האביב'; והם מחמירים בשמירת השבת, הדוחה אצלם אף את המילה.¹⁹

שְׁהֶרְסְתָּאֲנִי, שכתב בחצי הראשון של המאה השתים-עשרה — כ־150 שנים אחרי בִּירוֹנִי — אבל השתמש במקורות קדומים יותר, מביא דברים על ענן ראש הגולה, על ענייני הלוח הנפרד ועל דיני מאכלים נפרדים; ברור שבזמנו ה'ענניים' כבר היו בשר מבשר הקראות, ואולם הוא מייחס להם עדיין דברים מיוחדים, כגון שחיטת הבהמה בעורף; ואת ההשקפה שישו היה אדם צדיק, אבל לא נביא; והענניים מכחישים שהאבנגליונים הם מסוג הספרים שהורדו מן השמים, שהלוא חיברום ארבעה מתלמידי ישו.²⁰

ואפילו מְקָרְזִי, שכתב קצת אחרי שנת 1400, יודע לתאר את הענניים כאילו הם כת נפרדת, והם נקראים על שם ראש הגולה ענן, שהיה בימי הח'ליפה אלמנצור, כלומר, במאה השמינית, וגם הוא מייחס להם את הדברים הנזכרים לעיל, על ראשי החודשים ועל העיבור. ענן דיבר טובות על ישו וראה בַּמַּחְמֵד נביא, שנשלח אל הערבים; וממסעוֹדִי לקח מְקָרְזִי את הרעיון שהענניים הם אנשי ה'עֵדֶל' וה'תְּחִיד'; חוץ מזה, הם מתנגדים להגשמת האלוהים ('תְּשֻׁבָּה'), כלומר, ייחוס תכונות של בשר ודם לאלוהים. לענייננו יש לשים לב בעיקר לעובדה שמקורות אלו עדיין רואים בענניים סיעה, או אף כת נפרדת, וזו השקפה שהמאוחרים שבהם העתיקו מן הקדומים שבהם, אף שהיו מודעים גם להשקפות של הקראים בני זמנם, כגון שְׁמֶקְרִזִי מייחס את ייסוד הענניים לענן 'הראשון', ולא לענן 'השני' כמו מְסַעוֹדִי. אפשר להיווכח שהייתה על הכרוניקאים הערביים הקדומים, ובעיקר על מְסַעוֹדִי, השפעה של כתבי הקראים עצמם.²¹ המידע ההיסטורי החשוב נמצא בעיקר אצל

19 בירוני, עמ' 58–59, 283.

20 שהרסתאני, עמ' 167, שאת דבריו העתיק: אבו אלפדא, מח'תצר, א, עמ' 86–87.

21 מקריזי, ח'טט, ג, עמ' 370–372; 375; בעמ' 326 הוא מזכיר את הדיין (קאצי) של הקראים בימיו: אַבְרָאֵהִים בן פְּרַג' אללה בן עֵבֶד אלכאפי; הוא היה מבית דויד ('דאודי'), כלומר; התייחס על בית ראשי הגולה, מצאצאי ענן ('ענאני'); דברים אלו הוא מביא בפרק על מסגד אבן אלבְּנָא שעל יד שער זְוִילָה באלקאָהרה, שלטענת הקראים היה קודם בית כנסת שלהם והח'ליפה הפאטמי אלחאפם (996–1021) הוא שהפקיעו בעת גְּרוּתוֹ; בית הכנסת נקרא על שמו של שם

קרקסאני. הוא מעיד גם כן על קיומם של ענניים בנפרד מן הקראים; אבל בזמן שהוא כותב, בתחילת המאה העשירית, נותרו מן הענניים אך שרידים מעטים; והוא אומר זאת במפורש. אפשר להסיק מכאן שהוא ידע היטב שבית ענן וחסידיהם כבר התמזגו בתוך כת הקראים, אלא שהיו אולי עוד מעטים מהם שלא פורשו באופן סופי מן היהדות הרבנית. ניכר מדבריו שחלק מן הקראים עדיין היו מסויגים כלפי 'הנשיאים' מבית ענן; היו לדבריו קראים שקראו לענן 'ראש הכסילים' (במקום 'ראש המשכילים') וראו את תורתו כאילו היא אחת עם תורת הרבניים; לא רק שלא היה נביא (נראה שמקצת חסידי בית ענן טענו שאמנם היה נביא), אלא היו אצלו שגיאות רבות, ומלכתחילה לא הייתה דרכו אלא דרך הרבניים.²² באופן מפורש יותר, קבע סלמון בן ירוחם, שהקראים קיימים רק מימי בנימין הנהאנדי ואילך, כלומר למעלה ממאה שנים אחרי ענן ('הראשון') בן דויד.²³

ב. בית ענן בארץ-ישראל

ממה שהבאתי עד כאן: רשימות היוחסין של ראשי הגולה, פרשת המחלוקת בין דויד ובין דניאל, הימצאם של תומכי דניאל בישיבות בבל (בעיקר בסורא), ודברי הכרוניקאים הערבים, כבר התברר לנו שבית ענן היה עד שנת 850 בקירוב שייך ליהדות הרבנית וכי פרישת צאצאי ענן והצטרפותם לקראים התרחשה רק לאחר מכן, בימי בנו של דניאל, הוא ענן 'השני', וממילא יובן שאין לראות בענן בן דויד את מייסד הקראות. תמיכה, לא צפויה במקצת, בעובדות אלו, השייכות לתולדות יהודי בבל, נמצאה לנו בדורנו במידע שהביאו לנו מקורות מן הגניזה, ששפכו אור על ענייני המרכז האחר של התפוצות באותה תקופה, היא ישיבת ארץ-ישראל. התקופה שבה מתרחשת הפרשה של הדחת ענן ומינוי תנניה אחיו (לעיל, עמ' 22)

בן נוח, ולפי מסורת הקראים הוא היה קבור שם, ומקריזי אומר שזו אגדה עממית שאין בה אמת. וראה בעניין זה גם גולדציהר, פולחן הקדושים, עמ' 235-236. מידע על יחס הקראים למחמד מוצא אבו בכר אבן אלעריב אצל איש שיחו, בן למשפחת התסתרים, שהוא, ככל הנראה, סהל בן פזל (ישר בן חסד), הסופר הקראי, בירושלים, בערך בשנת 1095, ומשתמע שהלה מכחיש את היות מחמד נביא, ראה: אבן אלעריב, רחלה, עמ' 81-82.

ראה: קרקסאני, עמ' 3, 5, 624; הסתייגות חלק מן הקראים מן 'הנשיאים' מבית ענן אפשר עדיין לחוש באחד המכתבים של טוביה בן משה, שכתב סביב שנת 1045, כלומר, למעלה מ-100 שנים אחרי קרקסאני, אל אברהם בן סהל התסתרי, ראה אצל גיל, א"י, ב, עמ' 524 (מס' 294), שורה 23.

סלמון בן ירוחם, פירוש, עמ' 98. ויש לשים לב לדבריו של פוזנסקי, קראים, עמ' 662, הערה 3, שהראה שהכרוניקאים הערביים תלויים במקורות הקראים, כפי שמוכח גם מן העובדה שהם מכנים תמיד את ענן: 'ראס אלג'אלות', ראש הגולה.

74) היא גם תקופה של מאבק עז בין בבל ובין ארץ-ישראל על ההשפעה בקהילות המגרב. פרקוי בן בבוי. שהיה בן זמנו של ענן בן דויד, כיוון את דברי הפולמוס שלו לא רק נגד בני ארץ-ישראל, אלא גם נגד ענן וסיעתו, וכבר עמד על זאת ב"מ לוין, הכותב אמנם על הפולמוס של פרקוי שהיה מכונן גם נגד הקראים, אבל רשאים אנו היום, משהתבררו לנו השלבים בתולדות הקראות, להבין שעיקר הדברים בפולמוס עקיף זה כיוון פרקוי נגד בית ענן. כמובן, עיקר הפולמוס הגלוי היה נגד מנהיגי ארץ-ישראל. פרקוי מעלה על נס את התורה שבעל-פה כפי שמסרו אותה מדור לדור בישיבות בבל, ושולל את מנהיגי ארץ-ישראל, שהם 'מנהגי שמד'. לדבריו תלמודם של בני ארץ-ישראל אינו שלם, והם אף טוענים שמנהג מבטל הלכה, והוא מזכיר את ה'אפיקורסין', הנתלים במנהגי ארץ-ישראל. במקביל לזה אנחנו רואים כיצד נולדה אותה מחלוקת חריפה שפילגה את בית ראשי הגולה, למן שני בניו של דויד בן חסדאי בן בוסתנאי, הם ענן וחנניה. הענף של ענן היו לו מהלכים בעיקר בסורא. ראינו את עניין דניאל נכד ענן, הממשיך את הקו של סבו ואף זוכה על זה לגינוי מאוחר מנטרוני גאון; ואשר סיעתו ממנה אותו ראש גולה כנגד דויד בן יהודה; דניאל ודויד היו דודנים רחוקים, שניהם דור חמישי לבוסתנאי. וראינו את דניאל ואת בני ענן 'השני' עומדים בראש המתנגדים לעמדת הרוב בישיבות בבל.²⁴

את התמונה משלימה העובדה שאנחנו מוצאים בראש ישיבת ארץ-ישראל את בניו של הבן האחר של שאול בן ענן 'הראשון', הם בניו של אחי דניאל, יאשיהו. לשון אחרת: שני נינים של ענן 'הראשון', בן דויד, הנחשב לאורך הדורות מייסד הקראות, עומדים בראש ישיבת ארץ-ישראל. ואז אחת מן השתיים: או שענן 'הראשון' בן דויד לא היה קרא, ואפילו ניניו לא היו קראים; או שישיבת ארץ-ישראל נתפסה לקראות. התשובה היא: ענן וניניו הנזכרים לא היו קראים. מה אנחנו יודעים על נינים אלו, והם יהושפט וצמח בני יאשיהו? כאמור, יאשיהו היה אחי דניאל, ושניהם בניו של שאול בן ענן 'הראשון'. יהושפט וצמח, גאוני ארץ-ישראל, היו דודניו של ענן 'השני', שהוא, ככל הנראה, מי שהצטרף לקראים.

לפנינו קטע של רשימות יוחסין ורישום תולדות ישיבת ארץ-ישראל, שפרסם לראשונה אברמסון; קטע זה הוא בכתב ידו של סְהֶלָאן בן אברהם, שהיה ראש 'הבבליים' בפוסטאט בחצי הראשון של המאה האחת-עשרה; והוא שכתב את

24 המקור החשוב לעניין המאבק בין בבל ובין ארץ-ישראל הוא חיבורו של פרקוי בן בבוי, וראה: גיל, במלכ' ישמ', א, עמ' 49-50, 330-304 וההערות 183, 185, והספרות הרשומה שם. וראה שם את השערתו בדבר זהותו של פרקוי בן בבוי, שהוא אולי הגאון אחונאי (הונא) הכהן בן פפא (761-769). דיון מקיף על המאבק בין בבל ובין ארץ-ישראל נמצא אצל שפיגל, עמ' 243 ואילך; וראה גם: לוין, משרידי הגניזה, עמ' 386, ועל מעמדו של יהודאי גאון (שבזמנו התרחשה פרשת ענן 'הראשון') במאבק הזה עמ' 389. וראה את הפסקה מדברי פרקוי בן בבוי אצל שפיגל, עמ' 245, והשווה: גיל, במלכ' ישמ', א, עמ' 152-153, והערה 103.

התעודה כולה, שממנה זוהו עד כה רק שני קטעים. יש להניח שסְהֶלָאן מנה שם את שמותיהם של גאוני ארץ-ישראל, למן מר זוטרא (שעלה לארץ מבבל בשנת 520, והיה נצר למשפחת ראשי הגולה); מי הם שעמדו בראש ישיבת ארץ-ישראל אחרי מר זוטרא הוא עניין לוט בערפל, אף כי מקצת השמות ידועים לנו מתוך סדר עולם זוטא. ממה שנשתמר מן הרשימה של סְהֶלָאן, אנחנו קוראים: '... ר' יוסף הכהן גאון בן יוחי בן אחות ר' אהרן בר משה בן מאיר [...] ובימי אהרן זה חלקו בני צמח הנשיא (נשיא = אדם מבית ראשי הגולה) וראש ישיבה והוא מב[ני] רבנן וצמח זה נהג גאונות לא שנה ונדרחו בניו וכו'.²⁵

והנה על צמח זה אנחנו יודעים גם ממקומות אחרים. בגניזה אנחנו מוצאים את היוחסין של 'צמח הנשיא וראש הישיבה'; שמו ותארו הם כאן זהים בדיוק למה שאנחנו מוצאים ברשימתו של סְהֶלָאן בן אברהם. מאותה רשימה אנחנו למדים שצמח זה היה בן יאשיהו בן שאול בן ענן בן דויד בן חסדיי (!) בן בוסתניי (!). כלומר, הוא היה מצאצאי בוסתנאי, ראש הגולה בימי הכיבוש המוסלמי, מבנו חסדאי; וכאמור, היה נינו של ענן 'הראשון' הנחשב מייסד הקראות. ואולם, יש לנגד עינינו רשימות קראיות של ראשי גולה, ובהן מזכירים בן אחר של יאשיהו אבי צמח, יהושפט; והנה יהושפט זה, אחי צמח, אף הוא נקרא שם 'הנשיא הגדול יהושפט ראש ישיבת גאון יעקב, בן הנשיא הגדול יאשיהו'. אנחנו יכולים לשער שיהושפט היה הבכור והוא קדם לאחיו צמח במשרת ראש הישיבה. כיצד אפשר להבין את העובדה המתמיהה הזאת שאנשים מבית ראשי הגולה הנחשבים קראים, צאצאי ענן, עמדו בראש ישיבת ארץ-ישראל? פוזננסקי היה סבור שהקראים קראו 'ישיבת גאון יעקב' ל'ישיבתם-הם, על-אף איבתם לישיבות ככל הרבניות; מאן העתיק את ההתרחשות לירושלים, והיה סבור ששני האחים, יהושפט וצמח בני יאשיהו, הקימו בירושלים ישיבה מתחרה, וזה הרקע לסכסוך בין 'בני ענן' ובין אבותיו של מאיר גאון ובנו אהרן, סכסוך הנזכר במכתבי הגאון הארץ-ישראלי לאחר זמן, בשנות העשרים של המאה העשירית, בעת מחלוקת הלוח בין ככל ובין ארץ-ישראל. ואולם בזכות הקטע מרשימתו של סְהֶלָאן בן אברהם ברור לנו עתה מה שלא היה ברור לחוקרים החשובים האלה, והוא שמדובר על מי שעמדו בראש ישיבת ארץ-ישראל ממש. הפתרון היחיד המתקבל על הדעת לחידה זו הוא כי בתקופה שבה עמדו צאצאי ענן אלו בראש ישיבת ארץ-ישראל טרם התחולל הקרע הסופי בין הרבניים ובין בית ענן, ומכל מקום: ענף זה של בית ראשי הגולה, שהתייחס על ענן, טרם נגרף אז אל הקרע

25 הקטע מרשימת סְהֶלָאן: TS NS 312.82, הדפיסו אברמסון, במרכזים, עמ' 33, והוא מס' 3 אצל גיל, א"י, ב, עמ' 8. ראה את שמות ראשי הישיבה בסדר עולם זוטא, אצל גויבאואר, סה"ח, א, עמ' 178, וראה דיון אצל גיל, במלכ' ישמ', א, עמ' 533; קטע נוסף מרשימתו של סְהֶלָאן בן אברהם, BL Or. 10,578 H, f. 34, (מס' 3a) הדפסתי: גיל, מילואים, עמ' 311, ואינו שייך לדיונו כאן.

הזה, והיה עדיין בעל מעמד איתן בקרב תפוצות ישראל. כמובן, למסקנה זו משמעות מיוחדת לגבי תולדות הקראות.²⁶

מאמצע המאה התשיעית עד סמוך לסופה, עמדו אפוא בראש ישיבת ארץ-ישראל צאצאים של ענן. סוף המאה התשיעית הוא גם המועד המשוער של ראשית עליית הקראים לירושלים. ירושלים נעשתה שדה מערכה בין שני המחנות: צאצאי ענן ראשי ישיבת ארץ-ישראל ובני העלייה הקראית מן הצד האחד, ואבי משפחתו של מאיר גאון (כנראה סבו) אהרן בן משה, מן הצד האחר.

המחלוקת הקשה שהתרחשה בארץ-ישראל בין צאצאי בית ענן ובין אבותיהם של מאיר גאון ובנו אהרן, שהיו ראשי הנאבקים נגד הצד הבבלי במחלוקת הלוח, ניכרת במכתבי הגאון הארץ-ישראלי בזמן אותה מחלוקת; הוא כותב על 'ר' מוסי (=מוסא, משה) שנהרג בעזרה (בבית הכנסת?) מתחת יד זרע ענן; על אבותיו 'ר' מאיר ור' משה שכמה פעמים ביקשו השונאים להרגן; ועברו על הכותב עצמו 'צרות רבות ורעות וחבישת בית האסורים ועינוי הכבל ומכות עד לצאת הנפש ... מתחת יד בני ענן השונאים'. העובדה שהצדדים למחלוקת פנו לעזרת השלטון ('בית האסורים' וכו'), אופיינית למחלוקותיהם של בני ישראל בתקופה ההיא. אין ספק שאותם בני ענן, 'השונאים', הם הנשיאים מבית ענן שהתחילו מתחברים אז עם הקראים (ראה להלן).

על-פי רשימת סְהֵלָאן (גיל, א"י, ב, מס' 3) ניתן לשחזר את התחלפות ההנהגה בישיבת ארץ-ישראל, ואת זמנם (בקיורב) של הגאונים משני המחנות:

- (1) יהושפט בן יאשיהו, לפני 862;
- (2) צמח בן יאשיהו (31 שנים) 862–893;
- (3) אהרן בן משה (17 שנים) 893–910.

כלומר, אפשר לראות שהמחלוקת בין בני מאיר ובין בני בית ענן התרחשה בחצי השני של המאה התשיעית. על סוף המערכה שהתנהלה בין שתי המשפחות מצביעה רשימת סְהֵלָאן: בני צמח חלקו ונדחו. ורק מאותם בני צמח התחיל הפילוג. לא יהיה זה נכון אפוא לראות ביהושפט ובצמח בני יאשיהו קראים. וברשימה של סְהֵלָאן (לעיל) נאמר הדבר במפורש לגבי צמח: 'והוא מבני רבנן'. כלומר, היה מתלמידי החכמים של הישיבה, שלא כבניו. לא נאמר שבאותו מאבק שהתנהל בירושלים נעזר אהרן בן משה, יריבם של בני צמח (ושל הקראים), באישי בגדאד; דבר זה, שנאמר

26 הזכרת צמח: TS 12.138 ('צמח הנשיא וראש הישיבה בן יאשיהו בן שאול בן ענן'), ראה אצל מאן, טקסטים, ב, עמ' 131, וראה דבריו שם, עמ' 44–45; וראה אצל גיל, בריכוז רשימות ראשי הגולה, במלכ' ישמ', א, עמ' 95, רשימה מס' 1. הזכרת יהושפט: ראה שם, מס' 2, וראה: שם, ב, תעודה מס' 70. ראה: פינסקר, ל"ק, ב, עמ' 53, וראה גם את הרשימה אצל פוזנסקי, גאונים, עמ' 27–28 וראה מס' 7, אצל גיל, שם, א, עמ' 95, וראה את יהושפט גם ברשימת זיכרון הכלולה ב'חלוק הקראים עם הרבנים', אצל פינסקר, שם, ב, עמ' 106.

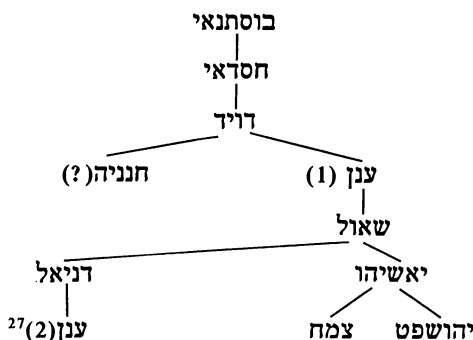
במכתב הגאון הארץ-ישראלי בימי מחלוקת הלוח ('ובאנו אליכם [לבגדאד] להיעזר', (וכו'), אירע שני דורות אחרי כן.

עוד ראוי לשים לב שההתייחסות על בוסתנאי הייתה מקובלת על ראשי הגולה הרבניים, והעובדה שצמח היה מזרעו של בוסתנאי בוודאי אין לפקפק בה. ייחוס זה היה נושא להשמצת בית ראשי הגולה במאה האחת-עשרה, הן בתשובות הגאונים, הן בחיבור בערבית על אודות בוסתנאי, המיוחס לנתן בן אברהם, שהעתיק גם כן סְהֶלָאן בן אברהם. נראה שסְהֶלָאן כתב אותה רשימת יוחסין של הגאונים והעתיק את סיפור בוסתנאי לא רק מאהבת ההיסטוריה לשמה, אלא הייתה בזאת מגמתיות שאיננו יודעים להגדירה בבירור. אותו חיבור הרחיק לכת וטען כי מזרע בוסתנאי ומאשתו הפרסייה (שהייתה לדבריו אשתו היחידה, ולא התגיירה), יצאו כל ראשי הגולה שבבגדאד וצאצאיהם; כלומר, גם צמח כלול באותה משפחה מושמצת. נצר נוסף של משפחת ראשי הגולה, דניאל בן עזריה, נקרא גם הוא 'נשיא וגאון' כי נעשה ראש ישיבת ארץ-ישראל. אותו אף מפארים בפיוט שהוא 'שביב בסתנאי', כלומר, התייחס אף הוא על בוסתנאי.

לדעת מאן, נתאפשרה אותה שליטה של צאצאי ענן בישיבת ארץ-ישראל בזכות שלטונם של בני טולון בארץ-ישראל (לדבריו משנת 868; למעשה משנת 878). אלה יצרו לדעתו תנאים נוחים לקראת, והתבססות בני משפחת ראשי הגולה מזרע ענן (הוא קורא להם: נשיאי הקראים, וזה כינוי טרם זמנו) הייתה רצויה לשלטון החדש במצרים. כנגד זה, כאשר שב השלטון העבאסי לארץ-ישראל, נעזרה משפחת אהרן בן מאיר (וביתר דיוק: משפחת מאיר גאון) בשליטי בגדאד; ואחד מעשירי בגדאד (אהרן בן עמרם) נקרא באיגרתם 'מושיע הדור'. ואולם על-פי הכרונולוגיה שהבאתי לעיל נראה שההדחה של בני צמח התרחשה דווקא בימי הטולונים.

אשר ליאשיהו, אחיו של דניאל (כאמור, שניהם בני שאול בן ענן 'הראשון') ואביהם של ראשי ישיבת ארץ-ישראל, יהושפט וצמח, איננו יודעים מה היה מעמדו, אם היה גם כן גאון בארץ-ישראל אם לאו. יש להניח ששתי המחלוקות התנהלו במקביל: בכבל — מחלוקת ראשי הגולה שהתנהלה סביב דניאל בן שאול בן ענן, והביאה להצטרפותו של ענן 'השני', בנו של דניאל, אל הקראים; הצטרפות זו חלה, כנראה, בחצי השני של המאה התשיעית. בארץ-ישראל — מחלוקת סביב הגאונות, כאשר יאשיהו (אולי), ואחריו בניו יהושפט וצמח נאבקים נגד משפחת מאיר גאון. אין ספק שהמאבק נגד משפחת ענן, הן בכבל הן בארץ-ישראל, לא היה על רקע אישי בלבד, אלא בעיקר על רקע של הבדלי אמונות ודעות, שלגביהם יש מקום להשערות שונות; והדברים הגיעו למפנה גמור עם הצטרפות משפחת 'הנשיאים' מבית ענן, ענף של בית ראשי הגולה, אל הקראים. חשוב לציין, כבר בשלב זה, שבנימין הנהאנְדִי, ראש המייסדים של הקראות, היה בנעוריו תלמידו של אבי יהושפט וצמח, יאשיהו בן שאול בן ענן, כפי שנראה להלן.

טבלת היוחסין של בית ענן

לאור הנאמר כאן, יכולים אנו לשוב ולדון בשני עניינים, השייכים למאבק בין שתי הסיעות, של דויד ושל דניאל, בחצי הראשון של המאה התשיעית. גרעין המידע שבמקור הסורי (לעיל, עמ' 78–79) הוא שדניאל היה מן הענניים, וראינו שמדובר בכדו של ענן 'הראשון' בן דויד. עתה, משראינו שבני משפחת ענן הם ששלטו אז בישיבת ארץ-ישראל, עלינו לחזור ולבדוק את שאמר דיוניסיוס, שאנשי טבריה ('דבטאבריא' — אצל מיכאל הסורי; 'טיבריא' אצל בר הַפְּרָאוֹס) מינו ראש גולה את דויד, ואילו אנשי בבל — את 'דניאל' שהיה מכת הענניים ('ארסיס' אצל מיכאל, 'הרסיס' אצל בר הַפְּרָאוֹס, ואצל שניהם, 'דענניא'). גרץ ייחס טעות לנוסח (שהכיר, לפי בר הַפְּרָאוֹס) וטען שצריך לקרוא במקום 'טיבריא' (אנשי טבריה): אנבריא, כלומר, אנשי אלֶאֶנְבָּאר, היא פִּירוֹז שְבוּר, וכך נקראו נהרדעא ופומבדיתא במקורות הגאונים. כלומר, מה שנאמר במקור הסורי, הוא לדעתו שבני פומבדיתא תמכו בדויד, הרבני, ואילו 'הבבלים' תמכו בדניאל (הנוטה לקראות, לדעת גרץ). ואולם יש בזה קושיה: מי הם אותם הבבלים שתמכו בראש גולה מן הקראים; וכאן נאלץ גרץ לשער כמה השערות: אולי יהודי בגדאד, ואולי סורא והערים הנשמעות לה. אברמסון עדיין סבור היה כמו גרץ, שהכוונה במקור הסורי היא לאנשי פומבדיתא, והוסיף שאין זה סביר שאנשי ארץ-ישראל (טבריה) תמכו בנשיא שהיה (לדברי אברמסון) קרא; אבל הלוא בנוסח הסורי נאמר ההפך מזה: אנשי ארץ-ישראל (טבריה) תמכו בדויד בן יהודה. עיקר דעתו של אברמסון: הייתה זו מחלוקת בין שתי הישיבות הבבליות. אשר לגרץ, סבורני שאילו הכיר את מקורות

27 ראה את עניין המכתבים מארץ-ישראל בשעת מחלוקת הלוח, אצל בורנשטיין, מחלוקת, עמ' 106–107; גייאום, תעודות, עמ' 554–555. והשווה: מאן, עניינים שונים, עמ' 150–156; גיל, א"י, א, עמ' 465–466, 538. על מחלוקת הלוח, ראה: גיל, שם, עמ' 461 ואילך; הנ"ל, במלכ' ישמ', א, עמ' 217 ואילך.

הגניזה על ארץ-ישראל, או אף את הנוסח המקביל והנרחב יותר שאצל מיכאל הסורי, לא היה כותב כפי שכתב. גרוסמן עדיין סבור שאין אפשרות להחליט מי צודק: גרץ, המתקן את המקור (אנבריא), או המקור כפי שהוא (טבריא, טאבריא).

לאור המכתב שלהשערתו הוא מאת הגאון האיי בן דויד, שממנו מוכח שרוב אנשי הישיבות הבבליות תמכו בדויד בן יהודה (לעיל, עמ' 81), ובעיקר לאור העובדה שבזמן סיעת בני ענן ממנה ראש גולה את דניאל שולטים בישיבת ארץ-ישראל בניו של יאשיהו אחיו, ואולי אף יאשיהו עצמו לפנייהם — סביר להוסיף שעיקר התמיכה בדניאל בא מאנשי ארץ-ישראל ואילו הבבלים הם שתמכו בדויד בן יהודה, ואמנם צאצאיו של זה הם שהוסיפו להחזיק במשרת ראש הגולה כמה דורות אחריו. וקשה לשער שאדם שאנשי בבל התנגדו לו הוא שניצח ונשאר במשרה רמה זו. על כן נראה שבמציאות אירע ההפך ממה שכתב בטעות דיוניסיוס.²⁸

עוד יש לבדוק את סוגיית המכתב של ראש הגולה, שזיהה בשעתו והדפיסו מאן. זה מכתב הכתוב ארמית, הנוגע לסדרי הלוח לקראת שנת אקמ"ז לשטרות, 835/6 לספירה, ובו מצהיר ראש הגולה שהוא וראשי הישיבות סומכים בענייני עיבור השנה על חכמי ארץ-ישראל. קרוב לוודאי שמכתב זה נכתב שנה לפני השנה הנזכרת, כלומר, אקמ"ו, 834/5. מאן שיער שכותבו היה דויד בן יהודה, 'המנצח', שהיה לדעתו בעל בריתם של אנשי ארץ-ישראל. ואולם ניכר שדווקא דניאל (בן שאול בן ענן) הוא שכתבו, כאשר בישיבת ארץ-ישראל שולטים בני משפחת ענן, קרוב לוודאי: ראשון בהם יאשיהו (אמנם, כאמור, יש לנו ידיעות רק על בניו, יהושפט וצמח, שהיו גאונים בארץ-ישראל); ואילו דניאל עצמו נמצא אז בעיצומה של המחלוקת עם דויד בן יהודה, כמתואר לעיל; אבל הוא ראש גולה שהכירו בו והכתירוהו אנשי סיעתו והוא כותב האיגרת. אם אמנם כן הדבר, נמצאת דבקתו של ראש הגולה, כותב האיגרת, בעקרונות הלוח היהודי (לא בד"ו פסח), בסתירה לאמור במקור הסורי (דיוניסיוס), שלפיו קידשו דניאל וכת הענניים את יום ד' במקום את השבת; דבר שהוא לחלוטין לא סביר, כפי שהסברתי לעיל.²⁹

28 ראה: גרץ (שפ"ר), ג, עמ' 419–420, הערה 1; ראה על אלנבאר ב"ת פירוט: גיל, במלכ' ישמ', א, עמ' 499–502; וראה: אברמסון, במרכזים, עמ' 13 והערה 4. על מעמדה של טבריא, שהייתה אז מקום מושבה של הסנהדרין (ישיבת ארץ-ישראל) ראה: גיל, א"י, א, עמ' 145; וראה דעת גרוסמן, ראשות הגולה, עמ' 64. כבר לצרוס, תוספות, עמ' 281–282, ציין שאין עוד מקום ל'תיקונו' של גרץ, לאור ממצאי הגניזה; רוזנטל, פלטו גאון, עמ' 590, הסיק שריד ודניאל היו שניהם ראשי גולה, מלשונו של שרירא גאון באיגרתו: 'כפלוגתא דדניאל ודוד בן יהודה נשיאים'; אבל יש לזכור שבני אותם דורות קראו נשיא לא רק לראש הגולה, אלא גם לבני משפחתו הענפה. מסקנתו כשלעצמה נכונה, אבל על-פי שיקולים אחרים, שהראיתי למעלה.

29 מכתב ראש הגולה: מאן, יהודים, א, עמ' 52 ואילך; וראה: גיל, א"י, א, עמ' 464–465 והערה 788; והוא המכתב מס' 3 אצל הנ"ל, במלכ' ישמ', ב, עמ' 11–12, וראה שם את ההערה לשורות 4–6. וראה: פוזנסקי, הקראים בירושלים, עמ' 98.

שני האחים, יאשיהו ודניאל, כאילו חילקו ביניהם את עולם התפוצות: יאשיהו ובניו יהושפט וצמח עברו לארץ-ישראל; דניאל ובנו ענן ('השני') פעלו בבבל ובפרס. כל עוד שלטו בני משפחת ענן בישיבת ארץ-ישראל וגם כיהנו בראשות הגולה שמרכזה בבל, נשמרה העדיפות הקדומה המסורתית של ארץ-ישראל בענייני הלוח. משנדחתה משפחה זו מן הגאונות בארץ-ישראל, הלכו והחריפו הניגודים בין בבל ובין ארץ-ישראל, עד לאותה פריצת המחלוקת סביב ענייני הלוח בימי משפחת מאיר, גאון ארץ-ישראל, ורב סעדיה גאון.³⁰

ג. הקראות – תולדה של כיתות שקדמו לה

ברור שהקראים לא היו הכת היהודית הראשונה שהייתה לה השקפה שונה משל רוב מניינו של עם ישראל. קרקסאני, שביקש לתאר בספרו 'אלאָנאָר ואלמאָראָב' את תולדות הקראים ואת השקפותיהם – שאותן ייצגו ושאת נכונותן ביקש להוכיח – מקדים לעניינים אלו, שהיו עיקריים בספרו, תיאורים של הכיתות שקדמו לקראות. אין ספק שהייתה השפעה מוסלמית חזקה על התפתחות הקראות הקדומה (המיוחסת לענן). על כמה וכמה יסודות משותפים הצביע מ' צוקר: התפילה שכולה ברכות וקריאה מן התורה ומזמורי תהלים, ללא תפילות תחנון ובקשות הפרט למען עצמו ואחרים: ביטול טומאת המת בגולה (אמנם אישים קראים מאוחרים התנגדו לזאת), וההשקפה המוסלמית שאין המוסלם מטמא לא בחייו ולא במותו; איסור שתיית יין ושאר משקאות חריפים בגולה; דמיון באיסורי עריות, בדיני ירושה ועוד כיוצא באלה.

סממנים אלו של השפעה מוסלמית יש בהם כדי לעוררנו להידרש לסוגיה יסודית יותר: האם התפתחה הקראות מתוך כיתות פורשות שקדמו לה, ולהן יסודות רעיוניים קדומים שהגיעו במקביל גם אל הקראות וגם אל האסלאם; או שמא הייתה זו פרישה חדשה, אמנם מושפעת מן הסביבה המוסלמית, אך שמניעיה נעוצים בחברה היהודית פנימה? את ההשקפה השנייה ייצג ' פרידלנדר. לדעתו היו נושאייהן של הכיתות הפורשות הקדומות יהודים תמימים ולא משכילים, שנגררו על נקלה אחרי משיח-שקר ואחרי השפעות הסביבה הלא-יהודית; ואילו הקראות צמחה מתוך חוגי הלמדנים, והייתה תנועה פנים-יהודית, שהושפעה אמנם מרוח הזמן

30 ברון, סעדיה, עמ' 39, רואה במחלוקת בירושלים בין 'בני ענן' ובין משפחת מאיר מחלוקת בין קראים ובין רבניים, שבה ניצלו הקראים את רוב השפעתם אצל השלטון המוסלמי נגד בן מאיר, ורק התערבות אישי בגדאד הצילה אותו. אברמסון, במרכזים, עמ' 27–29, מציג את העניין בצורה שונה, ובעיקר הוא מבדיל בין מעמדו של יהושפט, ובין מעמדו של צמח. ואולם, הוא עושה את שניהם קראים ומגיע למסקנה ש'נשיא וראש ישיבה שלהם [כלומר, של הקראים, מ"ג] עמד בראש הקהילה היהודית, כנראה כלפי השלטונות, במשך שלושים ואחת שנה (כוונתו לצמח); והיהדות הרבנית לא יכלה אלא לקבל עליה את תקיפות שלטונו.

בסביבה המוסלמית, ובייחוד מן הנטייה לספקנות ומן הפלגנות המרובה. נוסף על זה היו מי שטענו — ובעיקר פוזנסקי — על סמך תיאוריו של קְרָקְסָאני, שענן היה מעין חוליה בשרשרת וקדמו לו אנשי הכיתות הפורשות הקדומות: התנועה המשיחית באַצְפָּהאן, אבו עיסא (ימי עֶבֶד אֶלְמַלֵּךְ: 685–705) ויודגאן תלמידו. הם הכירו בִּישׁוּ ובמִחְמַד בתורת נביאים שנשלחו אל הגויים, ולדברי מקורות ערביים הלך בעקבותיהם, בעניין זה, גם ענן.³¹

ואולם, לאור הדיון שלעיל על קורותיו של בית ענן ועל מעמד האישים שבו, לא נטעה אם נאמר שיש להפריד בין שני הגורמים שעתידיים היו להתמוזג, בין בית ענן וסיעתו ובין הקראים הקדומים. נראה לי עתה שאמנם היה בית ענן בשר מבשרה של היהדות ובוודאי הביא עמו השקפות שהיו מקובלות על כלל ישראל, עם מיני סטיות שחשיבותן מעטה, שראינו אותן כבר ב'ספר המצוות' של ענן 'הראשון'. ואולם הקראות הקדומה, שלפני הצטרפות 'הנשיאים' שמבית ראש הגולה, כלומר, בית ענן, היו לה שורשים שונים לגמרי, והיא צמחה, כאמור, מתוך הכיתות שהתקיימו לפניך: הכת של אבו עיסא האַצְפָּהאני, שפעלה, ככל הנראה, בחצי הראשון של המאה השמינית; אבו עיסא קרא לראות בִּישׁוּ ובמִחְמַד אישים קדושים, נביאים. היו לו חומרות משלו בתחום המאכלים, התפילות ועוד. המסורת העממית ייחסה לו מעללים צבאיים ואף תכונות של משיח. ולאחר אבו עיסא, תלמידו יודגאן, שהמשיך את מסורת רבו. תנועת הכיתות נמשכה גם במאה התשיעית, והם חסידי אֶסְמַעִיל אלֶעֱכָבְרִי ושל אבו עֶמְרָאן מוסא אלֶעֱפְרָאני אלֶתְפָּלִיסִי. מייחסים להם רפורמות בתחום המקרא וקריאתו, בעניין ראשי החודשים, ובכלל בענייני הלוח. והמקורות עליהם מעורפלים ולעתים בלתי מתקבלים על השכל הישר. דומני שהשקפה נכונה על הכיתות הביע גרץ, כאשר — להבדיל מכמה חוקרים שאחריו — סבר שכיתות אלו התפתחו הרבה לפני האסלאם. הוא העלה את האפשרות שמקור הכיתות האלה ביהודי תְּגֵ'אז שמשם גירשום מִחְמַד וְעֶמְרָאן אבן אֶלְחֵ'טָאב. מקום הגירוש העיקרי היה — לפי המקורות הערביים — אזור יריחו.³²

31 יסודות משותפים לאסלאם ולקראות: צוקר, תרגום רס"ג, עמ' 144 ואילך. הנ"ל, מפרושו של רס"ג, עמ' 324–331, ושם דיון על שימוש הקראים בשיטות ה'תְּאֹוִיל' וה'קִיאִס' של האסלאם; פוזנסקי, ענן (א), עמ' 178; פרידלנדר, מחקרים, עמ' 214. סקירה על הכיתות נמצאת בספרי: גיל, במלכ' ישמ', א, עמ' 238–256, ושם מראי מקום. וראה שם, עמ' 253–254, את השערתו בדבר מוצאם של כתבי מדבר יהודה. ראה: גרץ (שפ"ד), ג, עמ' 169–170; וגם: קיסטר, יהודי ערב, עמ' 231 ואילך. ראה: בירוני, עמ' 206, 318.

32 ראה על גילוי כתבים במערות מדבר יהודה: בראון, מכתב; ולעניין גילויים קדומים של כתבי כת מדבר יהודה, ראה גם: איספלט, עמ' 597 ואילך, המביא, חוץ מעניין איגרת טימותיאוס, קטע מתולדות הכנסייה מאת אוסביוס, ד, 16, המתייחס לשנת 217 ומדובר בו על תרגום תהילים שאורינגס צירפו להקסאפלה שלו, לאחר שנמצא בכד ביריחו; וראה גם: דה וו, כתבי ים המלח, עמ' 417 ואילך; ולא איכנס כאן לעניין 'כת המערות' שמזכירים קְרָקְסָאני וכמה

המגע הקרוב עם ארץ-ישראל וייסודה של עדה קראית בה הייתה להם השפעה מהותית מאוד על ההתגבשות הרעיונית-דתית של הקראות. ראשוני הקראים שעלו ארצה מצאו בירושלים כתבים שהובאו ממדבר יהודה. על הימצאם של כתבים אלו באותה תקופה בירושלים ניתן ללמוד מאיגרתו של הקתוליקוס הנקסטוריאני של בגדאד, טימותיאוס, אל סרגיוס, הכוהן הממונה על אזור עילם, שנכתבה בשנת 815 בקירוב. הוא מספר באותה איגרת על הגילוי, 'לפני עשר שנים', של ספרים במערה שעל יד יריחו. כלב ציד פדוי רדף אחרי בעל-חיים, נכנס אחריו למערה ולא שב עוד. בעליו נכנס אחריו ומצא שם חדר קטן חצוב בתוך הסלע ובו ספרים רבים. הלך הצייד וסיפר זאת ליהודי ירושלים. אלה באו לשם ברוב עם ומצאו שם ספרי מקרא, ועוד ספרים בכתב עברי. היהודי שסיפר זאת לטימותיאוס היה אדם יודע ספר ומלומד וטימותיאוס נוהג היה לשאול אותו בדבר קטעים כברית החדשה המיוחסים שם לתנ"ך, אך אינם בו, לא בנוסח התנ"ך הנוצרי ולא בתנ"ך שבידי היהודים; והיהודי היה אומר לו במקרים מעין אלו שקטעים אלו אמנם נמצאים בכתבים שנתגלו במערה. אפשר להבין מסיפור זה שיהודי ירושלים הכירו את אותם כתבים, שהיו, ככל הנראה, ממין הספרות של כת מדבר יהודה, הידועה לנו היום. ניתן לשער, שבעלות ראשוני הקראים לירושלים הם מצאו שם את הכתבים האלה, אימצום, העתיקום והפיצום. נראה שבייחוד אימצו אל חיקם את ספר ברית דמשק, וזו, כנראה, הדרך — מידי הקראים — שבה התגלגל חיבור זה גם לגניזת קאהיר. מכאן הסבר אפשרי להימצאות של רעיונות ומושגים מספרות מדבר יהודה אצל דניאל אלקומסי ומחברים קראים קדומים אחרים. הכוונה לביטויים כגון: 'תורה סתורה וגלויה' (מושגים אלו יכלו לבוא גם מן האסמפלילים, ראה עמ' 98–99), 'דורש התורה', 'שוב אל תורת משה', 'משכיל', 'מורה צדק', 'דרך אמת', 'עניי הצאן', 'שני המשיחים', 'תמימי דרך'. מקבילות אלו העלה בדיוניו נפתלי וידר, וגם נוספות, בתחום היחס ליריבים: 'סרי הדרך', 'דורשי חלקות', 'מסיגי גבול', 'מתעי ישראל'.

הד רחוק מן המפגש בין הקראים ובין כתבי מדבר יהודה והשפעתו על גיבוש המחשבה הקראית, אפשר לשמוע בדברי הרבני משה בן חסדאי תקו (או תאקו), שנכתבו סביב אמצע המאה השלוש-עשרה: 'וכבר שמענו מרבותינו כי ענן המין וחבריו היו כותבים דברי מינות ושקר וטומנים בקרקע ואחר כך היו מוציאין אותם ואומרים כך מצאנו בספרים הקדמונים'.³³

סופרים ערבים, שהיא סוגיה נכבדה בפני עצמה. ראה על המקבילות בין כתבי מדבר יהודה ובין הספרות הקראית הקדומה: וידר, המגילות; וראה גם את מאמרו של ארדר, הקראות, שבו עסק בהשפעות הקדומות על הכיתות ועל הקראות, ובאפשרות שרעיונות דומים לרעיונותיה של כת מדבר יהודה נקלטו בסביבה הבבלית. והשווה גם: פול, כתבים, עמ' 94 ואילך. על האופי הגנוסטי המובהק של אחד הספרים המכונים 'חיצונים', הוא ספר תנוך, שקטעים ממנו נמצאו גם בין כתבי מדבר יהודה, עמדתי במקום אחר, ראה: גיל, עיונים, עמ' 155–200.

33 ראה: קירכהיים, כתב תמים, עמ' 62. והשווה: גינצבורג, כת בלתי ידועה, עמ' 404. הרואה כאן

מסורת קראית קדומה, הרואה במנהיגי הכיתות בשר מבשרה של הקראות, יש בדברי יוסף בן משה בגי ב'אגרת קריה נאמנה', שהביא מכתב־יד מאן (זמנה של האיגרת: מחצית המאה השש־עשרה). לדבריו מזכירים הקראים גם את 'אבו נסי נ"ע ואת עובדיה המשכיל'; ובצדק הראה מאן שאין עובדיה אלא אבו עיסא אלא־אֶפְהֶאני. קְרָקְסַאני מזכיר 'אנשים בקרב הקראים' שעדיין מחזיקים בדעותיו של יודגאן בדבר השבתות והחגים; אשר לאבו עֶמְרָאן מוסא אלתֶפְלִיסי ומאלֶפ אלֶרְמְלִי, הם לא השאירו ספרי מצוות, ומשתמע שלא היה לחסידיהם אחריהם הרבה במה להיאחז, בייחוד מפני שהם 'חלקו על הקראים ('אלֶגֶ'מאעה') רק בדברים מעטים: (התנגדותם ל)עניין השבועות ביום א' ואיסור האליה וגיד הנשה ובת האח וכיו"ב'. וכשהוא מזכיר את דעות אֶסְמְעִיל אלֶעֶכְבְּרִי ומוסא אלֶזְעֶפְרָאני בעניין המולד, הוא מוסיף שדניאל אלקומסי, מן האישים הקראיים המרכזיים, היה אף הוא בדעתם, בטרם שינה את דעתו לטובת שיטת הראייה, וכמוהו גם קהל הקראים בִּפְצָרה, הקדומים שבהם (יש להניח — מי שהצטרפו לקראים באמצע המאה התשיעית). קְרָקְסַאני עצמו מקבל (כך משתמע) את דעותיו של אֶסְמְעִיל אלֶעֶכְבְּרִי בעניין מי שיש לו שותף נוכרי, בנוגע לשמירת השבת. הוא מונה את כל המתייחסים, לדבריו, על הקראים: ענן, בנימין, אֶסְמְעִיל אלֶעֶכְבְּרִי, התֶפְלִיסי, הֶרְמְלִי, דניאל אלקומסי, וכל בעלי המסורת ('אלֶמְחֶדֶת'וֹן') שאינם מתייחסים אל דבריו של אדם אחד' (כלומר: מי שאינם שייכים לשום סיעה בקרב הקראים); כל אלה מסכימים שיום הנפת העומר הוא יום א', וכמוהו גם חג השבועות. אֶסְמְעִיל אלֶעֶכְבְּרִי אסר על בשר הבקר בגלות ('פי אלֶגֶ'אליה'; אין כוונתו מחוץ לארץ־ישראל, אלא אחרי החורבן). כמוהו כענן, בנימין, ודניאל אלקומסי. צרור הדוגמאות הללו מצביע בכיורו שאמנם נבלעו חסידי הכיתות (רובם אם לא כולם) בשורות הקראים. בתחילת המאה העשירית, זמן כתיבתו של 'אלֶאֶנְוָאר ואלֶמְרָאקֶב', עדיין ניפרו אצל הקראים הבדלים בינם לבין עצמם, ואין פלא שֶקְרָקְסַאני הקרא תוקף את אנשי הכיתות והסיעות שבתוך הקראות ומלגלג עליהם.³⁴

כמה מעיקרי הכיתות וכן כמה פרטים בתולדותיהן מצביעים על קשר לנוצרים. אבו עיסא היה מוצאו מנציבין, שהייתה לנוצרים מרכזי רוחני ולימודי, במעמד מקביל למעמדן של סורא ושל פומבדיתא אצל היהודים. על שריני (Severus, או Serenus), ממנהיגי הכיתות, אומרים המקורות שהיה נוצרי. ההכרה בנבואת ישו אף היא צריכה לעזור תשומת לב, אף יותר מן ההכרה בנבואת מֶחְמַד, הניתנת להסברה על־ידי אופיו

האשמה שהקראים זייפו כתבים לצורך תעמולתם; והשווה עוד: ליברמן, המגילות, עמ' 402; שפיגל, עמ' 256.

34 אגרת קריה נאמנה: מאן, טקסטים, ב, עמ' 303, הערה 6. קרקסאני, עמ' 12, 15, 59, 283 (ושם גם על חסידי יודגאן). דעות יודגאן: שם, עמ' 53; אבו עֶמְרָאן ומאלֶפ, שם, עמ' 57; וראה עוד אצל קרקסאני: עמ' 544, 790, 852, 1241. את הדעה שהשוורש האמיתי של הקראות נמצא בכיתות הביע גם נמוי, קראים, עמ' 310.

של השלטון: ההכרה במִתְמַד הייתה צפויה אצל כיתות שפעלו תחת שלטון מוסלמי ובקרבן של כיתות מוסלמיות למיניהן. ההכרה בנבואת ישו יש בה משענת להשערה אפשרית, שהיה בכיתות אלו גרעין של נוצרים שהצטרפו אליהן, או אף היו מן המייסדים שלהן, או של מקצתן, וביקשו לעשות נפשות לדעותיהן בקרב הנוצרים. ויש לזכור שהיה לישו מקום נכבד גם בתאולוגיה המאניכאית, שהיו לה חסידים ותומכים רבים מאוד בארצות המזרח. לכיוון הנוצרי מצביעים גם איסור הגירושין וגם הדרישה שחג השבועות יחול תמיד ביום א'. (אמנם כך הייתה גם השקפת הביתוסים — ראה במשנה מנחות, פרק י — וכבר הבעתי את דעתי לעיל, שאין ממש בהתייחסות הקראים על צדוק ועל ביתוס.) ומצביעים לפיוון הזה גם דבריו של טוביה בן משה, שידע דברים שאינם כלולים במקורות האחרים שבידינו היום; הוא מלין על מישויה אלעֶכְבְּרִי, מראשי הכיתות, שהוא 'את הערלים שכב שקץ טפף' והיה 'נלעג לשון עם מתי ויוחנן ואבא שאול (כלומר פאולוס) ולוקא להושיעם ... נביא שקר כמוהו עבד ג' אלוהות לעת זקנתו'. ויש לדברים אלו אישור גם מפיוון אחר. באוקטובר שנת 818 התקיים הסינוד של הנהגת הכנסייה היֶצְקוֹבִית. החלטות הסיכום של אותו כינוס, שבראשו עמד הפטריארך, שכבר הזכרתיו, דיוניסיוס מתל מִתְרָא, השתמרו: 'קנונא דקדישא דיוניסיוס אלמחריא פאטרירכא דאנטיוכיא דסוריא ודסונדוס (כך צ"ל) דאתכנשת עמה'. בצד מצוקות חיצוניות קשות, שעליהן מדובר שם, בעיות של מינויי בישופים והמאבק נגד קנוניות פנימיות בכנסייה ונגד הפטריארך המתחרה אכירם, מדובר שם גם על נקיטת אמצעים נגד חדירת השפעות יהודיות. נאמר שם שנוצרים, אף שנטבלו כהלכה, מצטרפים לבתי כנסת ואף מלים את בניהם.³⁵

שני האישים הבולטים בפיתוח ההשקפה הקראית ובכניית הגשר בין הכיתות ובין סיעת ענן וצאצאיו, היו בני האזורים הפרסיים, בנימין בן משה הנהאָנְדִי ודניאל אלקומסי. מי שהצליח לרכו את שרידי הכיתות, בערך באמצע המאה התשיעית, ולבנות גשר בינם ובין בית ענן וחסידיו, 'הענניים', היה בנימין בן משה הנהאָנְדִי. בנימין היה בנעוריו תלמידו של יאשיהו בן שאול בן ענן, הוא יאשיהו אחי דניאל ודודו של ענן 'השני'; וכפי שראינו לעיל, ידוע לנו על בני יאשיהו, יהושפט וצמח שהיו, בזה אחר זה, גאונים בארץ-ישראל, ואף-על-פי שאין לנו לזה ראייה, ייתכן שגם האב, יאשיהו, נשא משרה זו, לפנייהם.³⁶

35 סבורני שמסקנות המחקר על כיתות הנקראות 'יהודיות נוצריות' — כלומר, של יהודים שהתקרבו כביכול לנצרות — צריכות רבייה, כלומר, בדיקת האפשרות ההפוכה, שמדובר, בדרך כלל, על נוצרים מאומות העולם שהתקרבו ליהדות. טוביה בן משה, ראה: Bodl. MS Opp. 26, fol. 75a. החלטות הכנסייה בשנת 818: רובוס, דיוניסיוס, עמ' 299.

36 יאשיהו מורהו של בנימין הנהאָנְדִי: מרדכי בן ניסן, עמ' 60, 90. אמנם זה מקור מאוחר יחסית, אבל הלוא דבר שכזה אין ממצאים, והוא אמת בלי ספק. וראה גם: פוננסקי, קראים, עמ' 664; הנ"ל, בנימין, עמ' 127.

קִרְקָסָאנִי, שכתב כשני דורות אחרי זמנו של בנימין, יודע עליו שהיה בן זמנו של אֶסְמַעִיל אֶלְעָפְכָרִי, כלומר, בן החצי הראשון של המאה התשיעית, היה אדם מלומד, בקי במקרא ובדברי הרבניים, ונאמר עליו שבמשך שנים רבות היה דיין. הוא נקט דרך אמצעית בין הכתובים ובין ה'קיאס' (ההיקש, האנאלוגיה), ובמילים אחרות: השתדל לשמור אמונים גם לַפְתּוּב כפשוטו. קִרְקָסָאנִי מונה את השקפותיו של בנימין: (א) אלוהים ברא מלאך והוא שעסק בכל ענייני הבריאה, הוא השולח את השליחים והמראה את המופתים ומחדש כל דבר בעולם; (ב) ענייני ייבוס: אין האישה הנשואה חייבת בייבוס, אלא רק הארוסה; (ג) 'והיה הבן הבכור לשניאה' (דברים כא, טו), פירש שכן השנואה הוא שייחשב תמיד הבכור, אף אם יהיה צעיר מכן האחרת; (ד) 'אם במחתרת ימצא הגנב' (שמות כב, א), אפילו חפירה שהייתה שם לפני כן, ואפילו חורבה; (ה) 'לא תסגיר עבד' (דברים כג, טז), אפילו היה אדוניו מישראל; (ו) אסר שיינשאו איש ואישה שהייתה להם מינקת משותפת; (ז) הילד חייב במצוות משהתחיל לדבר; (ח) תשרי וניסן ייקבעו ראשיהם על-פי הראייה, החודשים האחרים על-פי חשבון; (ט) לגבי עופות התיר גם שחיטה גם מליקה; (י) שלל עונש מוות לארוסה ששכב עמה אדם בשדה, אפילו הסכימה; (יא) שלל את טומאת הנפל; רק המת באוויר העולם מטמא; (יב) רק קבר שהוא בחוץ מטמא, לא אם הוא בתוך הבית; (יג) אם בעל אדם את הנידה, בגדיה מטמאים וירחץ את בגדיו; אם הייתה לכושה בכגדיה, אינם מטמאים את בגדיו וירחץ רק את גופו; (יד) אין האדם מקבל טומאה בשעת בין-הערביים.³⁷

ממה שהבאתי, ניכר שקִרְקָסָאנִי הביא את השקפות בנימין באופן רדוד ופשטני, והרבה בפרטים טפלים (ולעתים תמוהים). הד מזה נקלט אצל הסופר הערבי אלסעודי, הכותב על כת יהודית שנקראת 'אלבנימיניה', הם חסידי בנימין, המאמינים באחדות האל, אך סבורים שיש לו יריב בקרב ברואיו הפועל נגדו, והרע ממנו יבוא ולא מן האל. ניכר שבנימין הביא עמו שרידים של מסורת דואליסטית שאי-אפשר להגדיר בוודאות את שורשיה.³⁸ מאן סבר שפעלו עליו השפעות אֶסְמַעִילִיּוֹת, ואמנם האֶסְמַעִילִים קלטו רעיונות דואליסטיים, וגם את הרעיון של הבריאה העקיפה.³⁹ הרעיון של התייחסות הקראים על הצדוקים, שהיו הדואליסטים המובהקים לפי כמה מקורות ערביים, הוסיף לדעה בדבר הדואליזם של הקראים. הצדוקים נקראו 'זְנִדִיקִים' ('זְנַאדְקָה'; זְנִדִיקִים פירושו אצלם, בדרך כלל, מאניכאים, אבל גם דואליסטים באופן כללי). חוקרים מודרניים, שטרם הכירו את כתבי מדבר יהודה,

37 ראה: קִרְקָסָאנִי, עמ' 23, 55-56. ספרי בנימין: ספר הדינים (משאת בנימין) נדפס באופטוריה בשנת 1836; ספר המצוות, שממנו נשתמרו קטעים והדפיס אותם הרכבי, השריד והפליט, עמ' 175 ואילך.

38 אלסעודי, אצל שריינר, הערות, עמ' 207.

39 ראה: מאן, חיבור פולמוסי, עמ' 136.

אמנם ייחסו לקראים (למן בנימין) קשר עם הצדוקים הקדומים; לדברי גייגר המשיכו דעות הצדוקים להתקיים אצל השומרונים תחילה, ואחר כך – אצל הקראים; ודברים דומים כתבו גם הרכבי ופוזננסקי. ואולם אין יסוד של ממש להשקפה בדבר קשר, במישרין או בעקיפין, בין הצדוקים הקדמונים ובין הקראים.⁴⁰

בנימין הנהאונדי היה, כנראה, הראשון שהשתמש בשם 'בני מקרא', והיה זה אצלו שם כולל לאנשי הכיתות, וניכר שעל-פי תפיסת קראים ראשונים אלו, ובניגוד לסברות שהובעו במחקר המודרני, השם קראים אמנם נגזר מן המקרא. אבל אפשר שהוא מקביל ל'דאעי', הוא התועמלן הקורא לקבלת ההשקפות האִסְמְעִילִיּוֹת.⁴¹ נראה שבנימין הוא שהשיג את ההתחברות עם בית ענן וסיעתו; אולי בזכות היותו, כפי שראינו, התלמיד של יאשיהו, שהיה מן האישים המרכזיים במשפחת ענן.

יש לשים לב לעיסוק בענייני גרים שבולט אצל בנימין, כפי שמביא קרקסאני (לעיל), כמו גם אצל ענן בספר המצוות, שעסק גם בדיני המילה של הגרים ובהלכות גיור בכלל. נוסף לזה את דברי קרקסאני בדבר הקראים בח'ראסאן ובג'באל (אזור מְדִי), הטוענים שהמשיח כבר בא; הסופר הערבי אבו אלפדא, יודע אף הוא לומר על הענניים, שהם מקבלים את דעותיו של המשיח (כלומר של ישו) וטוענים שאין בהן סתירה לנאמר בתורה, אבל אינם מודים שישו היה נביא, אלא היה מן הצדיקים, והברית החדשה אינה פרי התגלות אלוהית, כי אם סיפור חיי של ישו ותו לא, כפי שכינסוהו ארבעה מתלמידיו. יש בדברים האלה, על אודות הגרים ועל אודות היחס לישו, כדי לחזק את הרושם שמי שהיו נוצרים, או מאניכאים, הם שהיו מרכיב חשוב בכיתות שלפני הקראות, וכבר כתבתי על זה לעיל (עמ' 94–95). דבר זה עדיין

40 ראה: מחכוב ממנבג', עמ' 128. מקריזי, ח'טט, ג, עמ' 374; והשווה: ארדר, אדריס, עמ' 349, הערה 83. וראה בעניין המלאך הבורא את מאמרו של וולפסון, המלאך; אבן כמונה, חיבור, עמ' 95, כנראה, מתוך היענות להכחשות הקראים, שהרי להיות 'זְנִדִיק' היה עניין מסוכן בעולם המוסלמי, הכחיש כל קשר בין קראים ובין צדוקים, כי הלוא הצדוקים 'תונדקו ואנכרו אלאכרה וקד ורד דכרהם ענד אלנצארי איצא פי אלנגיל באנהם יגחדון אלקיאמה ואלמלך ואלארוואח' (= נעשו דואליסטים והכחישו את העולם הבא, וגם כברית החדשה, אצל הנוצרים, נזכר דבר הכחשתם את תחיית המתים והמלאכים והרוחות). אמנם אנחנו מוצאים פה ושם את ההשקפה שדעות הקראים מתאימות לדעות הצדוקים, ראה: גייגר, צדוקים, עמ' 12; הרכבי, ענן, עמ' 112; פוזננסקי, קראים, עמ' 662. ההתייחסות על צדוק וביטוס טבועה עמוק בתודעה העצמית של הקראים, ודיינו אם נראה את דבריו של בעל 'חלוק הקראים והרבנים', שנתחבר במאה השתיים-עשרה; הוא יודע לומר שהיו בימיו רק ארבע דתות בקרב היהודים: רבניים, קראים, תפליסיים, ומשוי, וביניהם הקראים הם ששורשיהם עתיקים, מצדוק ומביטוס; ראה אצל פינסקר, ל"ק, ב, עמ' 99 ואילך, והשווה: גרץ (שפ"ר), ג, עמ' 439 ואילך.

41 ראה: הרכבי, קראים, עמ' 438; וראה: ארדר, צדוקים וקראים, עמ' 208–215, המקשר בין השם קראים ובין 'קריאי השם' שב'ברית דמשק'. ואולם נראה לי שלפחות בתחילה הייתה כוונת השם: אנשי המקרא, ובתוך אוכלוסיה של דוברי ארמית: אנשי הקרא, שהוא מקרא בארמית; וגם האפשרות שהמונח שאל מן האִסְמְעִילִים, כאמור למעלה, מתקבלת על הדעת.

מורגש אפוא בעת ההתארגנות החדשה שצמחה מן המיזוג בין הכיתות ובין סיעת הענניים, מיזוג שיוזמיו ומנהיגיו היו בנימין הנהאָנְדִי וענן 'השני', שניהם בני המאה התשיעית.⁴²

וּאֶפְנָה עֵתָה אֶל הַעֲנִיִּין שֶׁהִיָּה אֶחָד הַמְּרֻכְזִים אֲצֵל הַכִּיתוֹת, וְהִיָּה מְרֻכְזֵי גַם בְּקִרְאוֹת מְרֵאשִׁיתָה — עֲנִיִּין הַלּוֹחַ. כְּפִי שֶׁנִּיכַר מִכֵּמָה מְקוּרֹת, הִיוּ בְּעֲנִיִּין זֶה בְּקִרְבֵּי הַקְּרָאִים דְּעוֹת שׁוֹנוֹת, שֶׁהַמְּרֻכְזִים הַשׁוֹנִים שֶׁל הַתְּנוּעָה הַחֲדָשָׁה הִבִּיאוּ עִמָּם מְכִיתוֹתֵיהֶם הַקּוֹדְמוֹת. לֹא הָלֹוּ בֶן יֶפֶת מְסַפֵּר בְּסֵפֶר הַמְּצוּוֹת שֶׁלוֹ (אַחֲרֵי שֶׁהוּא מוֹנֵה אֶת עֵיקְרֵי הַלּוֹחַ שֶׁל הַרְבֵּנִיִּים) מֵהִי שִׁיטַתָּם שֶׁל קְרָאִים 'בְּאַרְץ שְׁנַעַר', הִיא כְּבָל. הֵם יַעֲשׂוּ רֹאשׁ הַשָּׁנָה עַל אֲלֶאָתְדָאֵל בְּלִבְד' (אַלְאֶתְדָאֵל, הַשׁוּוִיּוֹן, וְכוּוֹנְתוֹ: בֵּין הַיּוֹם וּבֵין הַלֵּילָה, וְיֵשׁ בּוֹה הַזּוֹדְקוֹת לַלּוֹחַ הַשֶּׁמֶשׁ). אַחֲרֵים יַעֲשׂוּ עַל הָאֲבִיב בְּלִבְד וְלֹא דְרָשׁוּ הָאֶתְדָאֵל וְהַשְּׁלִיכוּ אוֹתוֹ כֹּל עֵיקֶר'. וְכַהֲמֵשׁ: קְרָאִים 'בְּאַרְץ שְׁנַעַר וּבְשֶׂאֵר הַמְּקוֹמוֹת הַרְחוֹקוֹת מֵאַרְץ יִשְׂרָאֵל, רָדְפוּ אַחֲרֵי הַרְבֵּנִין בְּעֵבֹר שְׂמֵצָאוֹ הַמְּעוֹבְרוֹת שֶׁלֹּהֶם תְּמִימוֹת בְּמִרְבִּית הַעֵתִים'. עֵיקֶר גְּדוֹל שֶׁהַתְּגַבֵּשׁ אֲצֵל הַקְּרָאִים הִיָּתָה קְבִיעֵתוֹ שֶׁל רֹאשׁ הַחֲדוּשׁ עַל-פִּי רֵאִיִּת הַיְרֵחַ, וְהַמְּחַבְרִים שֶׁלֹּהֶם, בְּנֵי הַמָּאָה הַעֲשִׁירִית וְהָאַחַת-עֶשְׂרֵה, הַבְּלִיטוֹ דָּבַר זֶה בְּכָל הַזְּדַמְנוֹת.⁴³ עֵיקֶר גְּדוֹל אַחַר הִיָּה שִׁיּוֹם הַנֶּפֶת הַעוֹמֵר וְמֵה שְׁחַל שְׁבַעֵה שְׁבֻעוֹת אַחֲרָיו, כְּלוֹמֵר, חֵג הַשְּׁבֻעוֹת, יַחְלוּ בְיוֹם א'. כֹּאֲלֵה הֵם דְּבָרֵי קְרָקְסָאֲנִי, הַמְּצִיִּין שֶׁמִּסְכִּימִים לְזֶה כֹּל הַמְּתִיחִים עַל הַקְּרָאִים, וְהוּא מוֹנֵה אוֹתָם: עֲנָן, בְּנִימִין, אֶסְמְעִיל אֲלֶעֱפָבְרִי, הַתְּפִלְסִי, הַרְמְלִי, דְּנִיָּאֵל אֲלֶקוּמְסִי; כְּלוֹמֵר, הַכִּיתוֹת שֶׁמִּמִּיזוּגֵן צִמְחוּ הַקְּרָאִים; וְכִיּוֹצֵא בּוֹה (וְכִכֵּר הַבִּאֲתִי זֹאת לַעֲלִיל) גַּם כֹּל בְּעֵלֵי הַמְּסוֹרֶת ('אַלְמְחַדְת'וֹן') 'שְׂאִינָם מְתִיחִים עַל דְּבָרָיו שֶׁל אָדָם אֶחָד מְסוּיָם'.⁴⁴

הַאִישִׁיּוֹת הַקְּרָאִית הַמְּרֻכְזִית הָאַחֲרָת בְּתֻקּוֹפָה זֹאת הִיָּה דְּנִיָּאֵל אֲלֶקוּמְסִי, שְׂזַמְנֵה הַחֲצִי הַשְּׁנִי שֶׁל הַמָּאָה הַתְּשִׁיעִית. זֹאת תְּקוּפַת הַפְּרִיחָה שֶׁל הַתְּעַמּוּלָה הַקְּרָאִית, הַמְּבַקֶּשֶׁת לַעֲשׂוֹת נִפְשׁוֹת בְּכָל מְקוֹם וּמְעוֹרֶרֶת הַתְּנַגְדוֹת עַד כִּדֵּי הַכְּרֹזַת חֶרֶם. אוֹלֵי עַל-פִּי דוֹגְמַת הָאֶסְמְעִילִים הַתְּפַתְחָה הַדְּמוּת שֶׁל הַמְּטִיף הַעוֹשֶׂה נִפְשׁוֹת, הַקּוֹרָא לְאַנְשִׁים אֶל דֶּרֶךְ הָאֲמַת. אֲצֵל הָאֶסְמְעִילִים נִקְרָאוּ מְטִיפִים וְשִׁלְחֵי תְעַמּוּלָה אֶלֹו 'דְּאֵעִי', 'קוֹרָא'. וְזוֹ, כְּאֹמֵר לַעֲלִיל, הַשְּׁעֵרָה נּוֹסֶפֶת בְּדָבָר מוֹצֵא הַשֵּׁם קְרָאִים.

הַהֶשְׁפָּעָה הָאֶסְמְעִילִית בּוֹלְטַת אֲצֵל דְּנִיָּאֵל אֲלֶקוּמְסִי, כְּגוֹן מֵה שְׂאֲנַחְנוּ מוֹצֵאִים בְּקֻטֵּעַ מְפִירוּשׁוֹ לְסֵפֶר וִיקְרָא: '.... דַּע כִּי תוֹרַת ה' נִמְשָׁלָה כְּמִים וּמְשַׁכְּלִי דַּעַת וְהֵם נְבִיאִים יוֹדְעֵי דַּעַת וְהֵם יַדְעוּ אֶת הַמְּקָרָא עַל אִפְנֵיו, לְמָה כְּתוּב כֵּן וְלֹא כֵּן. עַל כֵּן נִתֵּן ה'

42 מִלַּת הַגְּרִים: הַרְכָבִי, הַשְּׂרִיד, עַמ' 79 וְאִילָךְ; הַמְּשִׁיחַ כְּבַר בָּא: קְרָקְסָאֲנִי, עַמ' 62. רֵאֵה אֲבוֹ אֲלֶפְדָּא, מַחְתָּצַר, א, עַמ' 88.

43 לֹא בֶן יֶפֶת, אֲצֵל פִּינְסֶקֶר, ל"ק, ב, עַמ' 89; וְהוּא מְזַכֵּר שֶׁם אֶת שְׁנַת שְׁצ"ז לְקֶרֶן זַעִירָא, כְּלוֹמֵר, לְהַגְרִיָּה (397 הַתְּחִילָה ב' 10 בְּנוֹבֵמְבֵר 1002), וְהוּא בְּעֶרְךְ הַזְּמַן שֶׁל כְּתִיבְתָּו; וְהַשְּׁוֹהָ: מֵאָן, חִיבּוֹר תְּאֹלוֹגִי, עַמ' 270.

44 הַנֶּפֶת הַעוֹמֵר וְחֵג הַשְּׁבֻעוֹת: קְרָקְסָאֲנִי, עַמ' 852. וְרֵאֵה עַל לּוֹחַ הַקְּרָאִים דִּיּוֹנוֹ הַקְּצֵר שֶׁל לוּיָן, אֲשֶׁר מְשַׁלִּי, עַמ' 493.

להם את התורה, ממנה גלויה ונודעת וממנה סתורה ונעלמה...'. הלא זו ממש תורת ה'טאהר' וה'באטן', הגלוי והחבוי, שבה דגלו האִסְמְעִילִים ביחס לְקָרָאן. מעט מאוד פרטים ידועים לנו על דניאל אלקומסי. הוא היה יליד דאמְעָאן, עיר במחוז קומס בגליל טַבְרֶקְטָאן שבצפון פרס (אזור הים הכספי), שהה, כנראה, זמן-מה בְּחֵרְאֶסְאן ואחר כך עלה ארצה והתיישב בירושלים. בפירושו לספר דניאל נזכרים מאורעות שהתרחשו בחצי השני של המאה התשיעית, ובעיקר מאורעות הקשורים בשושלת הַצְפֹּאֲרִיִּים ששלטה בְּחֵרְאֶסְאן ובמחוזות אחרים של פרס; מאורעות אלו זמנם לפני שנת 875; וכן הוא מזכיר את קארן, שליט מקומי בטַבְרֶקְטָאן, שהיה מעורב במאורעות אלו. על-פי עובדות אלו הראה ח' בן-שמאי שדניאל עלה לארץ-ישראל בשנת 880 בקירוב. דניאל אלקומסי הוא שהעניק לקראות את האופי שנשאה מכאן ואילך, שאפשר לסכמו בשלושה יסודות, כהצעתו של מ' צוקר: התנערות גמורה מתורות הרבניים; תעמולה נמרצת למען עלייה לארץ-ישראל; מנהגי סגפנות ואבילות. מְסַעְדִי מזכיר מלומד יהודי ושמו דויד אלקומסי, שהתגורר בירושלים ובה נפטר בשנת 334 (התחילה ב-13 באוגוסט 945). אם נשער שדויד = אבו סַלְיֵמָאן (דבר שהוא כמעט בגדר ודאות) נמצא את אותו דויד אלקומסי נזכר בשני פירושי מקרא קראיים (אחד מהם של יפת בן עלי). אפשר שהיה בנו של דניאל. המיוחד בכתיבתו של דניאל אלקומסי היא קריאתו הנמרצת למען עלייה לארץ-ישראל, שביטאה את השאיפה לייסד יישוב קראי בירושלים, והתבססה על האמונה שמעשה זה הוא שיחיש את בוא הגאולה.⁴⁵

ראינו אפוא שהקראות הייתה בעיקרה המשך לכיתות, של אבו עיסא, של משויה אלעֶפְרַיִם, וכל היתר; שעיקר ייסודה חל במחצית השנייה של המאה התשיעית, הודות לפעילותם הבלתי נלאית של בנימין בן משה הנהאונְדִי ושל דניאל אלקומסי. וניכר שבנימין הנהאונְדִי הוא שמצא מסילות אל לב המשפחה הכעוּסָה של ענן בן

45 ראה סקירה מפורטת על דניאל אלקומסי ועל כתביו, אצל מאן, טקסטים, ב, עמ' 8 ואילך; וראה: בן-שמאי, שרידי פירוש, עמ' 295–305; צוקר, תגובות, עמ' 378 ואילך; מסעודי, תנביה, עמ' 113; אבו סַלְיֵמָאן: פוזננסקי, זוטות, עמ' 681; ראה קטעים מפירושי דניאל: מרקון, אלקומסי, עמ' 26–29; וראה: דניאל אלקומסי, פתרון; וראה על תעמולת דניאל אלקומסי אצל צוקר, תרגום רס"ג, עמ' 186 ואילך; וראה אצלו שם, עמ' 176 ואילך, איגרת ערבית מאת דניאל אלקומסי, מן הגניזה, ובה ביחוד מוטיב הייחוד והשכר והעונש, ועניין העֶדְלָה והתְחִידָה, עקרונות הַמְעֻזָּלִים; ושם, עמ' 18 ואילך: קטעי פירושים של דניאל אלקומסי. לעניין התורה הגלויה והנסתרת ראה: קטע מפירוש דניאל אלקומסי לספר ויקרא, אצל וידר, המגילות, עמ' 59–60 (TS Loan 199), נדפס לפני כן אצל גינצבורג, ג"ש, ב, עמ' 47 וראה שם בהמשך); וראה טענות נגד ייחוס 'פתרון שנים עשר' לדניאל אלקומסי: מרויק, דניאל אלקומסי, עמ' 42 ואילך; ותשובת וידר, המגילות, עמ' 265 ואילך; וראה על דניאל אלקומסי גם: נמוי, אנתולוגיה, עמ' 30–41. את איגרתו המאיצה בקראים לעלות לארץ-ישראל הדפיס לראשונה מאן, חיבור קראי, עמ' 257–289, ותחילה הוא לא זיהה את מחברה, אבל לאחר עיוניו בפירוש דניאל אלקומסי לתרי-עשר הכיר שהוא מחבר האיגרת. ראה אצלו, טקסטים, ב, עמ' 5.

דניאל (הוא ענן 'השני'), לאחר שהיה בנימין תלמיד יאשיהו אחי שאול בן ענן, הוא יאשיהו אשר ענן 'השני' היה בן אחיו, הוא יאשיהו שעל בניו יהושפט וצמח ידוע לנו שהיו ראשי ישיבתה של ארץ-ישראל.

רק כשני דורות אחרי ענן בן דניאל אנחנו מוצאים לראשונה מאבק מפורש נגד הקראים, ומנהל אותו סעדיה בן יוסף אלפיומי. בערך בזמן שבו היה סעדיה בן עשר סערו הרוחות בארץ-ישראל, כאשר 'נדחו' בניו של צמח, דודנו של ענן, לאחר שהוא ואחיו יהושפט שלטו בה כחמישים שנה. סעדיה כתב את 'אלרד עלי ענן' ('התשובה נגד ענן') כשלוש-עשרה שנה לאחר מכן, כאשר היה בן עשרים ושלוש, כלומר, בשנת 905.

סעדיה גאון הכיר את הרקע לפרישתו של ענן וראה בה את הסיבה לקלוקול היחסים עם השלטון המוסלמי (כך משתמע), שלדבריו היו טובים עד אז, עד אשר 'נשא ענן וטלב אלריאסה פלמא מונע עליה אד לם יכון אהלא להא ... דהב אלי אלאסתעאנה באלמסלמין עלי ריאסתה פוצע מדאהבא תשבה מדאהבהם פימא אמכנה אן ישבה אליה חתי ימילו אליה ויעאנוה. וממא וצעה אתכאד רוס אלשהור באלאהלה כאלערב ואכד פי אן יטלב להא שבה מן אלכתאב' (= קם ענן וביקש את הראשות, ומפני שמנעו אותו ממנה, כי לא היה ראוי לה, פנה להיעזר במוסלמים להשיג את הראשות ותיקן שיטות הדומות לשיטותיהם ככל שהצליח להשוותן, כדי להטותם אליו ויעזרוהו. ובין תקנותיו קביעת ראשי החודשים על-פי [מולדות] הירח, כמו הערבים, והתאמץ למצוא [הלכות] דומות גם מן המקרא).⁴⁶

לסיכום: הקראות נולדה מהתחברותם של שני יסודות. האחד היה ענף מבית ראש הגולה והאחר כיתות שפעלו בתחומי העולם המוסלמי. הענף מבית ראש הגולה היה מורכב מענן בן דויד בן חסדאי ומצאצאיו ומחסדי משפחה זו. ענן נדחה מראשות הגולה ומשרה זו ניתנה לחנניה, שהוא אולי חנינאי, אבי נטרונאי הנזכר באיגרת רב שרירא גאון. ענן, שחי בימי הח'ליפה אלמנצור (אמצע המאה השמינית), חיבר ספר מצוות, שעדיין אין בו סימני ה'יכר של קראות. בתחילת המאה התשיעית מעורב נכדו, דניאל, במחלוקת על ראשות הגולה, נגד דויד בן יהודה. נראה ששניהם, דוד ודניאל, נחשבו ראשי גולה אצל סיעותיהם. ישיבות בבל, סורא ופומבדיתא, הכירו בדויד, אף-על-פי שהיו בהן מי שתמכו בדניאל, בייחוד בסורא. בנו של דניאל, ענן ('השני'),

46 על מאבקו של סעדיה נגד הקראים, ראה מה שכתבתי: גיל, במלכ' ישמ', א, עמ' 347-348, ושם מראי מקום נוספים; פווננסקי, נגד הקראים, עמ' 238-239, המציין שלא נשתמרו שרידים של פולמוס מצד הגאונים שלפני סעדיה נגד הקראים; דברים כיוצא באלה כתב במאמר שפרסם כ-16 שנים לאחר מכן: הקראים בירושלים, עמ' 89. ראה את דברי סעדיה גאון שהבאתי למעלה, אצל צוקר, תרגום רס"ג, עמ' 145.

הוא שכימיו חלה ההתחברות עם הכיתות, סביב אמצע המאה התשיעית. במקביל אנחנו מוצאים ענף אחר של המשפחה, יאשיהו וצאצאיו, שעמדו בראש ישיבתה של ארץ-ישראל. (בוודאות אנחנו יודעים שיהושפט וצמח, בני יאשיהו, עמדו בראש ישיבת ארץ-ישראל.) מצד הכיתות, הביא לידי ההתחברות בנימין בן משה הנהאונגדי, שהיה תחילה תלמידו של אחד מצאצאי ענן, הוא יאשיהו הנזכר. הידיעות על הכיתות שמהן נוצרה כת הקראים הן מעורפלות, אבל סביר לחשוב שהיה בהן מרכיב חזק שמוצאו מנוצרים, או ממאניכאים, שהתקרבו ליהדות, אבל מתוך הסתייגות מן התורה שבעל-פה; בניגוד למה שמקובל לחשוב, לא היו הכיתות מעיקרן תוצאת פרישה מן היהדות, אלא תוצאה של התקרבות מסויגת אליה. בנימין הנהאונגדי הוא שפעל, כנראה, בקרב הכיתות והביאן לידי התלכדות פנימית, וגם לידי התחברות עם בית ענן. היווצרות הקראות חלה בימי ענן 'השני', בן שאול בן דניאל, במאה התשיעית, ולא בימי ענן 'הראשון', בן דויד בן חסדאי, בן המאה השמינית. עקב ההתחברות בין בית ענן ובין הקראים, נדחו צאצאי בית זה מראשות ישיבת ארץ-ישראל. לקראת סוף המאה התשיעית נמשכה התגבשות ההשקפות הקראיות, ובמרכזן שאיפת העלייה לארץ-ישראל; בשלב זה היה המבטא המובהק של השקפות אלו, דניאל אלקומסי.

רשימת הקיצורים הביבליוגרפיים

- אבו אלפדא, מח'תצר = אסמעיל אבן עלי, אלמח'תצר פי אח'באר אלבשר, אלקאהרה 1325.
 אבן כמונה, חיבור = סעד בן מנצור אבן כמונה, חיבור על החילוק בין רבנים ובין קראים
 (ערבית-יהודית; כ"י ברלין 265²), מהדורת H. Hirschfeld, *Arabic Chrestomathy*,
 London 1892–1896
- אבן אלערבי, רחלה = אבן אלערבי, אבו בכר מחמד בן עבדאללה, אלרחלה, מהדורת
 אחסאן עבאס, אלאבח'את', 21 (1968), עמ' 59 ואילך.
- אברמסון, במרכזים = ש' אברמסון, במרכזים ובתפוצות בתקופת הגאונים, ירושלים
 תשכ"ה.
- אגש"ג = שריא גאון בן חנניה, האיגרת, מהדורת ב"מ לוין, חיפה תרפ"א.
 אוה"ג = ב"מ לוין, אוצר הגאונים, חיפה תרפ"ח ואילך.
- O. Eissfeldt, 'Der gegenwärtige Stand der in Palästina neu gefundenen = אייספלט
 hebräischen Handschriften', *Theologische Literaturzeitung*, LXXIV (1949),
 pp. 595–600
- אסף, קובץ = ש' אסף. 'קובץ של אגרות ר' שמואל בן עלי ובני דורו', תרכ"ץ, א (תר"ץ) —
 (א) עמ' 102–130; (ב) עמ' 43–84.
- אפשטיין, קטעים = י"נ אפשטיין, 'קטעים חדשים מספר המצות לענן', תרכ"ץ, ז (תרצ"ו),
 עמ' 283–290.
- ארדר, אדריס = Y. Erder, 'The Origin of the Name Idris in the Qur'an', *Journal of*
Near Eastern Studies, XLIX (1990), pp. 339–350
- ארדר, הקראות = י' ארדר, 'אימתי החל המפגש של הקראות עם ספרות אפוקריפית הקרובה
 לספרות המגילות הגנוזות?', קתדרה, 42 (1987), עמ' 54–68.
- ארדר, צדוקים וקראים = Y. Erder, 'The Karaites' Sadducee Dilemma', *Israel Oriental*
Studies, XIV (1994), pp. 195–226
- בורנשטיין, מחלוקת = ח"י בורנשטיין, 'מחלקת רב סעדיה גאון ובן מאיר', בתוך: ספר
 היובל לנחום סוקולוב, ורשה תרס"ד, עמ' 19–189.
- בירוני = מחמד בן אחמד אלכירוני, אלאאת'אר אלבאקיה ען אלקרון אלח'אליה, מהדורת
 L. Sachau, לייפציג 1876.
- בן-שמאי, מחלוקת = H. Ben-Shammai, 'The Karaite Controversy', etc., in:
Religionsgespräche im Mittelalter (B. Lewis & F. Niewöhner [eds.]), Wiesbaden
 1992, pp. 11 ff.
- בן-שמאי, ענניים וקראים = H. Ben-Shammai, 'Between Ananites and Karaites', in:
Studies in Muslim-Jewish Relations (R.L. Nettler [ed.]), I, Oxford 1993,
 pp. 19–29

- בן-שמאי, שרידי פירוש = ח' בן-שמאי, 'שרידי פירוש דניאל לדניאל אלקומסי כמקור היסטורי לתולדות ארץ-ישראל', שלם, ג, (תשמ"א), עמ' 295–307.
- בר הבראוס, הכרוניקה הכנסייתית = *Gregorii Bar Hebraei Chronicon ecclesiasticum*, J.B. Abbeloos (ed.), Louvain 1872
- בראון, מכתב = O. Braun, 'Ein Brief des Katholikos Timotheos I über biblische Studien des 9. Jahrhunderts', *Oriens Christianus*, I (1901), pp. 299–313
- בראקי = אלחסין בן אחמד אלבראקי אלנג'פי, תאריח' אלכופה, נג'ף 1968.
- ברון, היסטוריה = S.W. Baron, *A Social and Religious History of the Jews*, New York 1952 et sqq.
- ברון, סעדיה = S.W. Baron, 'Saadia's Communal Activities', *Saadia Anniversary Volume*, New York 1943, pp. 9–74
- גולדציהר, הטאהרים = I. Goldziher, *Die Zahiriten*, Leipzig 1884
- גולדציהר, מחקרים = I. Goldziher, *Muhammedanische Studien*, Halle 1889–1890
- גולדציהר, פולחן הקדושים = I. Goldziher, 'Aus dem mohammedanischen Heiligenkultus in Ägypten', *Globus*, LXXI (1897), pp. 233–240
- גיאום, תעודות = A. Guillaume, 'Further Documents on the Ben Meir Controversy', *JQR*, NS V (1914–1915), pp. 543–557
- גייגר, צדוקים = A. Geiger, 'Sadducäer und Pharisäer', *Jüdische Zeitschrift für Wissenschaft und Leben*, II (1863), pp. 11 ff.
- גיל, אבו עאמר = M. Gil, 'The Creed of Abū 'Āmir', *Israel Oriental Studies*, XII (1992), pp. 9–58
- גיל, א"י = מ' גיל, ארץ-ישראל בתקופה המוסלמית הראשונה (634–1099), א-ג, תל-אביב תשמ"ג.
- גיל, במלכ' ישמ' = מ' גיל, במלכות ישמעאל בתקופת הגאונים, א-ד, תל-אביב-ירושלים תשנ"ז.
- גיל, מילואים = מ' גיל, 'ארץ ישראל בתקופה המוסלמית הראשונה (634–1099)', תעודה, ז (תשנ"א), עמ' 281–346.
- גיל, עיונים = מ' גיל, 'עיונים בספר חנוך', בתוך: ספר היוכל ליהושע אפרון, ירושלים תשנ"ה, עמ' 155–200.
- גינצבורג, ג"ש = ל' גינצבורג, גנזי שעכטער, ניו-יורק תרפ"ח-תרפ"ט.
- גינצבורג, כת בלתי ידועה = L. Ginzberg, 'Eine unbekannte jüdische Sekte', *MGWJ*, LVII (1913), pp. 153–176
- גרוסמן, ראשות הגולה = א' גרוסמן, ראשות הגולה בבבל בתקופת הגאונים, ירושלים תשמ"ד.
- גרץ (שפ"ר) = צ' גרץ, דברי ימי ישראל, מהדורת ש"פ רבינוביץ', ורשה תרנ"ד.

- R. De Vaux, 'A propos des manuscrits de la Mer morte', *Revue biblique*, LVII (1950), pp. 417-429
 ד'הבי, עבר = מחמד בן אחמד אלד'הבי, אלעבר פי ח'בר מן עבר, כוית 1960.
 דניאל אלקומסי, פתרון = דניאל אלקומסי, פתרון שנים עשר, מהדורת י"ד מרקון, ד"צ
 בנעט, א"א אורבך, ירושלים תשי"ח.
 הרכבי אצל גרץ (שפ"ר) = א"א הרכבי, הערותיו, אצל: גרץ (שפ"ר) ראה לעיל.
 הרכבי, השריד והפליט = א"א הרכבי, השריד והפליט מספרי המצוות הראשונים לבני מקרא
 (זכרון לראשונים, ח), פטרסבורג תרס"ג.
 A. Harkavy, 'Anan, der Stifter der karäischen Sekte', *Jahrbuch für jüdische Geschichte und Literatur*, II (1899), pp. 107-122
 הרכבי, ענן =
 A. Harkavy, 'Karaites and Karaism', *The Jewish Encyclopedia*, VII (1904), pp. 438-446
 קראים =
 A. Vööbus, 'Neues Licht über die kirchlichen Reformbestrebungen des Patriarchen Dionysios von Tell Mahre', *Oriens Christianus*, XLVIII (1964), pp. 286 ff.
 דינוניסיוס =
 H. A. Wolfson, 'The Pre-existent Angel of the Magharians and al-Nahawandi', *JQR*, NS LI (1960), pp. 89-106
 המלאך =
 N. Wieder, *The Judean Scrolls and Karaism*, London 1962
 המגילות =
 יאקות, בלדאן = יאקות בן עבדאללה אלחמוי אלרומי, מעגים אלבלדאן, מהדורת
 F. Wüstenfeld, Leipzig 1866
 לרין, אשא משלי = ב"מ לרין, 'אשא משלי', בתוך: ספר רב סעדיה גאון, ירושלים תש"ג, עמ'
 481-532.
 לרין, משרידי הגניזה = ב"מ לרין, 'משרידי הגניזה', תרביץ, ב (תרצ"א), עמ' 383-410.
 ליברמן, המגילות =
 S. Lieberman, 'Light on the Cave Scrolls from Rabbinic Sources', *PAAJR*, XX (1951), pp. 395-404
 ליברמן, המגילות =
 F. Lazarus, 'Die Häupter der Vertriebenen', *Jahrbuch der jüdisch-literarischen Gesellschaft*, X (1890), pp. 1-183
 ראשי הגולה =
 F. Lazarus, 'Neue Beiträge zur Geschichte des Exilarchats', *MGWJ*, LXXVIII (1934), pp. 279-288
 תוספות =
 J. Mann, 'A Polemical Work against Karaite and Other Sectaries', *JQR*, XII (1921-1922), pp. 123-150
 חיבור פולמוסי =
 J. Mann, 'A Tract by an Early Karaite Settler in Jerusalem', *JQR*, XII (1921-1922), pp. 257-298
 חיבור קראי =
 J. Mann, 'An Early Theologico-Polemical Work', *HUCA*, XII-XIII (1937-1938), pp. 411-459
 חיבור תאולוגי =

- J. Mann, *Texts and Studies in Jewish History and Literature*, = טקסטים
I, Cincinnati 1931
- J. Mann, *Jews in Egypt and in Palestine under the Fatimid Caliphs*², = מאן, יהודים
New York 1970
- מאן, עניינים שונים = 'מאן, עניינים שונים לחקר תקופת הגאונים', תרכ"ץ, ה (תרצ"ד),
עמ' 148–179.
- J. Mann, 'Anan's Liturgy and his Half-Yearly Cycle of the = מאן, תפילות ענן
Reading of the Law', *Journal of Jewish Lore and Philosophy*, I (1929), pp.
329–353
- מחבר מנבג' = מחבר אלמנבגי (Agapius), כתאב אלענואן, *Patrologia Orientalis*,
כרך 8 (חלק שני).
- J. B. Chabot, Paris 1899–1910 מהדורת, הכרוניקה, מיכאל הסורי, מיכאל הסורי =
מסעודי, תנביה = עלי אבן אלחסינ אלמסעודי, אלתנביה ואלאשראף. ליידין 1894.
מקריזי, ח'טט = אחמד אבן עלי אלמקריזי, כתאב אלמואעט ואלאעתבאר בד'כר אלח'טט
ואלאאת'אר, בירות [חסרה שנת הדפוס].
- מרדכי בן ניסן = מרדכי בן ניסן, ד' מרדכי, וינה 1830.
- L. Marwick, 'Daniel al-Qumisi and the Pitron Shenem = מרויק, דניאל אלקומסי
'Asar', *Studies in Bibliography and Booklore*, V (1961), pp. 42–61
- I. Markon, 'Daniel al-Kumisi', *Akademie für die Wissenschaft = מרקון, אלקומסי
des Judentums, Korrespondenzblatt*, 1927, pp. 18 ff.
- I. Markon, 'Wer ist der in einem Responsum von Natronay II = מרקון, דניאל
erwähnte Karäer Daniel', *Festschrift M. Schaefer*, Berlin 1927, pp. 130–136
- נויבאואר, סה"ח = א' נויבאואר, סדר החכמים וקורות הימים, אוקספורד תרמ"ח–תרנ"ג.
L. Nemoj, *Karaite Anthology*, Yale 1952 = נמוי, אנתולוגיה
- L. Nemoj, 'Anan b. David', *Immanuel Löw Mem. Vol.*, Budapest = נמוי, ענן
1947, pp. 239–248
- L. Nemoj, 'Early Karaism', *JQR*, NS XL (1949–1950), pp. 307–315 = נמוי, קראים
סדר עמרם גאון = סדר עמרם גאון, מהדורת א"ל פרומקין, ירושלים תרע"ב.
- סה"ק = אברהם בן דאוד הלוי (הראב"ד), ספר הקבלה, מהדורת ג"ד כהן, פילדלפיה תשכ"ז.
M. N. Sokolov, 'Fragment', etc., *Izvestiya Akademii Nauk SSSR*, = סוקולוב
VII (1928), pp. 243 ff.
- L. Marwick, 'Anan b. David', מהדורת, פירוש ספר תהלים, פירוש ספר תהלים, מהדורת,
Philadelphia 1956
- פוזנסקי, בנימין = ש"א פוזנסקי, 'בנימין בן משה הנהאונדי', אנציקלופדיה אוצר ישראל,
ג, עמ' 126–129.

- S. Poznanski, *Babylonische Geonim im nachgaonäischen = פוזננסקי, גאונים*
Zeitalter, Berlin 1914
- פוזננסקי, הקראים בירושלים = ש"א פוזננסקי, 'ראשית התישבות הקראים בירושלים',
 ירושלים (א"מ לונץ), י (תרע"ד), עמ' 83-116.
- S. Poznanski, 'Karaites Miscellanies', *JQR*, VIII (1896), pp. = פוזננסקי, זוטות
 681-704
- S. Poznanski, 'Anti-Karaite Writings of Saadia Gaon', *JQR*, = פוזננסקי, נגד הקראים
 X (1898), pp. 238-276
- פוזננסקי, עניינים = ש"א פוזננסקי, 'עניינים שונים הנוגעים לתקופת הגאונים', הקדם, ב
 (תרס"ט), עמ' 91-113.
- S. Poznanski, 'Anan et ses écrits', *REJ*, XLIV (1902), pp. 161-181; = פוזננסקי, ענן
 XLV (1902), pp. 54-68
- S. Poznanski, 'Philon dans l'ancienne littérature judéo-arabe', = פוזננסקי, פילון
REJ, L (1905), pp. 10-31
- S. Poznanski, 'Karaites', *Encyclopaedia of Religion and Ethics*, = פוזננסקי, קראים
 (J. Hastings [ed.]), VII, pp. 662-672
- A. Paul, *Écrits de Qumran et sectes juives aus premiers siècles = פול, כתבים*
de l'Islam, Paris 1969
- פינסקר, ל"ק = ש' פינסקר, לקוטי קדמוניות, וינה תר"ך.
- I. Friedländer, 'Jewish-Arabic Studies', *JQR*, NS I (1910- = פרידלנדר, מחקרים
 1911), pp. 183-215
- צוקר, מפרושו של רס"ג = מ' צוקר, 'מפרושו של רס"ג לתורה', סורא, ב (תשט"ו-תשט"ז),
 עמ' 313-355.
- צוקר, תגובות = מ' צוקר, 'תגובות לתנועת אבלי ציון הקראים בספרות הרבנית', בתוך: ספר
 היובל לחנוך אלבק, ירושלים תשכ"ג, עמ' 378-401.
- צוקר, תרגום רס"ג = מ' צוקר, על תרגום רס"ג לתורה, ניר-יורק תשי"ט.
- קיסטר, יהודי ערב = מ"י ומ' קיסטר, 'על יהודי ערב - הערות', תרביץ, מח (תשל"ט), עמ'
 231-340.
- קירכהיים, כתב תמים = ר' קירכהיים, 'כתב תמים לר' משה תקו', אוצר נחמד, ג (תר"ך), עמ'
 99-54.
- L. Nemoy, New York, מהדורת ניו יורק, כתאב אלאנואר ואלמראקב, 1939-1943
- רוזנטל, פלטוי גאון = ד' רוזנטל, 'לתולדות רב פלטוי ומקומו במסורת ההלכה', שנתון
 המשפט העברי, יא-יב (תשמ"ד-תשמ"ו), עמ' 589-653.
- שהרסתאני = מחמד בן עבד אלכרים אלשהרסתאני, כתאב אלמלל ואלנחל, מהדורת
 W. Cureton, London 1842

S. Schechter, *Documents of Jewish Sectaries*, II, Cambridge 1960 = תעודות, שכטר, שמואל בן חפני, הפירוש = שמואל גאון בן חפני, פירוש התורה, מהדורת א' גרינבאום, ירושלים תשל"ט.

שערי תשובה = תשובות הגאונים שערי תשובה, מהדורת ז' לייטר, לייפציג תרי"ח.
שפיגל = ש' שפיגל, 'לפרשת הפולמוס של פירקוי בן באבוי', בתוך: ספר היובל לצבי וולפסון, ירושלים תשכ"ה, עמ' 243–273 [הכרך העברי].

M. Schreiner, 'Notes sur les Juifs dans l'Islam', *REJ*, XXIX (1894), = הערות, שריינר, pp. 206–211